

עיבוד מסרני של ערכים ממחברת מנחם בידי שמואל בן יעקב

פתיחה

עניינו של מאמר זה בהערות המסורה בכתב-יד של התורה מן האוסף השני של פירקוביץ, שתצלמו הגיע לא מכבר לירושלים¹. ייחודו העיקרי של כתב-היד הוא שלאחר כל פסוק בא בו תרגומו לערבית של רב סעדיה גאון. זה כתב-היד הקדום ביותר של תרגום רס"ג, ובשל כך חשיבות רבה נודעת לו². אולם עניינו כאן בייחוד אחר שלו, ייחוד הקשור להערות המסורה הגדולה אשר בו ולקשר שבין מקצת ההערות האלה ובין מילונו של מנחם בן סרוק "מחברת מנחם"³.

- * על עיקרי הדברים המובאים פה הרציתי ביום כ"ד בתמוז תשנ"ז (29 ביולי 1997) בקונגרס הי"ג של הארגון הבינ-לאומי לחקר המסורה (IOMS) שהיה בירושלים מטעם הקונגרס העולמי הי"ב למדעי היהדות.
1. הידיעה הראשונה על כתב-היד (והיחידה הידועה לי) מקורה בשתי הערות של אברהם אליהו הרכבי ושתייהן נדפסו בספרו חדשים גם ישנים – מקורות ומחקרים בתולדות ישראל ובספרותו (דפוס צילום, ירושלים תש"ל): (א) "מרב סעדיה גאון, ראש המדברים בכל הנוגע לחכמת ישראל [מצאתי...] התרגום הערבי לתורה (תפסיר אלתורה) בכ"י היותר קדמון כי נכתב מהסופר שמואל בן יעקב אשר חי בסוף המאה העשירית ובראש המאה הי"א למספרם" (חלק א, חוברת א [מצפה, חוברת א, תרמ"ו], עמ' 1). (ב) במקום אחר הרכבי מתאר כתב-יד של שמואל בן יעקב שראה בקהיר (הוא כ"י ל²) ומעיר בהערות אגב כי בפטרבורג (היא לנינגרד, מקום מושבו) נמצא עוד כתב-יד של שמואל בן יעקב: "ועוד נמצא ממנו בפה תורה עם מסרה ותרגום ערבי לרב סעדיה גאון החסר בראשו" (חלק א, חוברת ו [הפסגה א, תרנ"ה], עמ' 108).
 2. ראה י' בלאו, "עיונים בכתב-יד מזרחי מתחילת המאה הי"א של תרגום רס"ג לתורה", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 111–130.
 3. מחברת מנחם יצאה לאור בשתי מהדורות: מהד' פיליפובסקי, לונדון ואדינבורג תרי"ד ומהד' בדיליוס Angel Sáenz-Badillos, *Menahem Ben Jacob Saruq Mahberet*, Granada (1986). מהד' בדיליוס מיוסדת על כתב-יד וקטעי גניזה, ונעזרתי בה בכל הקשור להשוואת נוסח כתב-היד שלנו אל המחברת, בלא לבדוק את כתב-היד במקורם. בכמה מקומות במאמר התייחסתי לכתב-היד של המחברת והבאתי את סימניהם על פי מהדורת בדיליוס.

תיאור כתב־היד

סימנו של כתב־היד סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, Evr II C1. הוא מחזיק את חמשת חומשי התורה, דפיו עשויים נייר ובכמה מקומות דפים רבים חסרים בו.⁴ במצבו כיום כתב־היד מחזיק 527 דפים (ויש בו ספרור עמודים חדש ורצוף, שנעשה כנראה בלנינגרד).⁵ להערכתו, כתב־היד המקורי החזיק כ־740 דפים. כתב־היד נחלק מעת כתיבתו לעשרה כרכים, שניים בכל חומש, כנראה בשל היקפו הגדול. בראשו בא קולופון של הכותב, שהוא גם הנקדן והמסרן. בראש כל כרך בא עמוד פתיחה ובו כתובות בעלים וכתובות מכירה.⁶ כל עמוד מחזיק כארבעה-חמישה פסוקים. הפסוקים נכתבים בטור אחד באותיות גדולות, בניקוד ובטעמים ובלוויית הערות מסורה קטנה. אחר כל פסוק בא תרגומו לערבית. התרגום בא בשורה חדשה, וכתוב באות קטנה יותר מזו של פסוקי המקרא. בדרך כלל בא רווח של שורה בין התרגום ובין הפסוק הבא. בסך הכול יש בכל עמוד 23–24 שורות (ובכללן שורות המקרא, שורות התרגום ושורות הרווח). גודל הדף 205x330 מ"מ, וגודל השטח הכתוב 160x275 מ"מ.⁷ הערות המסורה הגדולה באות בראש העמוד ובתחתית העמוד, כרגיל במצחפי המקרא. ההערות כתובות בשתי שורות לרוחב העמוד כולו (שהרי גם המקרא כתוב בטור אחד בלבד). לעתים באות ב"תא" מסורה כזה שתיים ואף שלוש הערות מסורה ברציפות (ומפרידה ביניהן עיגולית). לעתים מתארכת הערת המסורה ותופסת שלוש שורות ופעמים מעטות אף ארבע.

4. בתחילת ספר דברים באים לסירוגין כמה דפי השלמה שנכתבו כבר בתקופה קדומה אך ביד אחרת. דפים אלו שווים במתכונתם לדפים המקוריים של כתב־היד, ובאים בהם פסוקי המקרא, תרגום רס"ג והערות מסורה, אך אין בהם הערות הקשורות למחברת מנחם.
5. כתב־היד מחולק כיום לשני חלקים, וכל אחד מהם מסופרר בנפרד. החלק הראשון (מספר הסרט במכון לתצלומי כתב־היד העבריים: ס' 69089) מחזיק את הספרים בראשית, שמות וויקרא (מחציתו השנייה של הספר), ובו 270 דף. החלק השני (ס' 69895) מחזיק את ספרי במדבר ודברים, ובו 257 דף (הספרור מגיע עד 258, אולם המספרים 223–224 נרשמו בטעות באותו הדף, והשני הוקף אחר כך בסוגריים). כתובת המכירה בערבית משנת 1287, הבאה בסוף ספר ויקרא, מעלה את האפשרות שחלוקת הספר לשני חלקים נעשתה כבר בעת המכירה הזאת.
6. אחד הכרכים, ובו מחציתו הראשונה של ספר ויקרא, אבד לחלוטין. כמו כן אבדו דפי הפתיחה של אמצע שמות.
7. המדידה נעשתה בקירוב על פי תצלום כתב־היד והסרגל המצולם בראשו.

אין בכתב-היד סימון של פרשיות פתוחות וסתומות⁸. בדרך כלל בא בגיליון סימון לסדרים באמצעות אות ס מעוטרת⁹.

כתובות המסרן והבעלים וכתובות המכירה

הסופר, הנקדן והמסרן של כתב-היד הוא שמואל בן יעקב, כאמור בכתובת הבאה בראשו: "אני שמואל בן יעקב כתבתי ונקדתי ומסרתי זאת התורה אשר פדי שכירה חיי עולם אשר לנוצרי עֲדִתְיָהּ בגן עדן יְשׁוּלָם".

בעליו הראשון של כתב-היד הוא שלמה בן אברהם, כנאמר בכתובת בעלים הבאה בראש התורה: "זאת התורה לשלמה בן אברהם / שלומו וטובו ירבה ותהיה לו תרומיה / ויעזו בטוב יי וברכת רב העליליה". בכתובות אחרות הוא מכונה "רבנא" ו"הפקיד"¹⁰.

תאריך כתב-היד אינו מצוין בכתובות המצויות בו כיום, אולם יש בו כתובת מכירה ולפיה נמכר בשנת 1084 לשלמה הכהן בן אליהו, שהיה אב בית דין בעיר צור¹¹.

8. הסיבה ברורה: דרך הכתיבה של המקרא והתרגום אינה מאפשרת להציג את הפרשיות באמצעות רווחי הכתיבה, כרגיל במצחפי המקרא, וסימון הפרשיות באמצעות אותיות אינו נהוג במצחפים הקדומים.
9. סימון הסדר חסר במיעוט המקרים, במיוחד במקום שבא בו עיטור המסמן את תחילתה של פרשת שבוע חדשה.
10. למשל, בראש ספר שמות: "זה ספר ואלה שמות לרבנא שלמה הפקיד בן אברהם נוחו עדן יזכהו אל להגות בו הוא ובניו אמן". בראש ספר דברים: "חצי ספר אלה הדברים <הראשון> לרבנא שלמה הפקיד בן אברהם נוחו עדן יזכהו <ו> אל להגות בו הוא ובניו אמן". בכמה מקומות נמחק שמו של שלמה בן אברהם הפקיד מן הכתובת, בשלמותו או בחלקו. במקום אחד, באמצע ספר ויקרא, "שופצה" כתובת הבעלות הקבועה והותאמה לשמו של הבעלים החדש באמצעות כתיבה על המחק ובין השורות. נוסח הכתובת המקורית היה: "חצי ספר ויקרא לרבנא שלמה הפקיד בן אברהם נוחו עדן יזכהו אל להגות בו אמן". וזה נוסח הכתובת המתוקנת (הנדפס באות שונה נכתב ביד השנייה): "חצי ספר ויקרא לרבנא שלמה הכהן בן אדונינו אליהו נוחו עדן יזכה אל אדונינו אב הישיבה לראות בנים ובני בנים] הוגים בו א[מן]". שמו של שלמה הפקיד בא בתעודה מן הגניזה משנת 1043 (ראה משה גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, תל-אביב תשמ"ג [להלן גיל], תעודה 137). סהלאן בן אברהם איש פוסטאט שואל אם כבר הגיעו שני ספרים של "פתרון קהלת". אם לא הגיעו, יש לשאול את מר רב שלמה הפקיד על אודותם, "כי במשא נחטבו באטון מאת מ' ישראל". והיהו אינו ודאי מוחלט, אך השם, התואר, המקום והזמן מתאימים.
11. כתובת המכירה באה בלשון קרובה מאוד בראש כל חלק אך לא בתחילת התורה. אביא לדוגמה את הכתובת שבראש ספר שמות: "זכה כבוד גדולת קדושת מרנו ורבינו ואדונינו שלמה הכהן אב בית דין שלכל ישראל בירבי אליהו ראש הישיבה ז"ל וקנה זו התורה ופתונה לחמודו צדוק כהן תושם עליהם סימן טוב ויזכהו לראותו הוא ובניו [הוגים] בתורה ובמצות וכתב עמרם החבר בן צדקה והיה הקנין על ידי ביום הששי ג' בסיון סנה דתתמד ליצירה

מלבד הכתובת הזאת באות בכתב-היד עוד שלוש כתובות של מכירה או של בעלות¹².

מסרן כתב-היד – שמואל בן יעקב

שמואל בן יעקב הוא הסופר והמסרן של כמה כתב-ידי ידועים, ובראשם כתב-יד בנינגרד של התנ"ך (סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, Evr. I B 19a; להלן כ"י ל). שמואל בן יעקב חי ופעל ב"מדינת מצרים" היא פוסטאט, ושם כתב את כ"י ל, שהוא התנ"ך היחיד בן התקופה שנשמר שלם לגמרי, וכמה מהדורות חדשות מיוסדות עליו. תאריך כתיבתו הוא 1009 לספירה, ולפיכך ניתן לקבוע כי כתב-היד שאנו עוסקים בו נכתב בתחילת המאה הי"א¹³.

כתב-יד אחר שכתב שמואל בן יעקב הוא ל"ב. ל"ב הוא כתב-יד של התורה, שהיה בבית הכנסת הקראי בפוסטאט והגיע לאוספו של ד"ר מנשה (מנפרד) להמן בניר-יורק. ייחודו של כתב-היד הזה במסורה הגדולה שלו. הרב מרדכי ברויאר, שהוציא

[1084] בצור". על פי "מגילת אביתר" (גיל, תעודה 559), קיבל אליהו הכהן את הגאונות בשנת 1062. הישיבה עברה מירושלים לצור בשנת 1073 או סמוך לה, ופעלה שם כעשרים וחמש שנים (מ' גיל, 'ארץ ישראל בימי השלטון המוסלמי [634-1099]', ההיסטוריה של ארץ ישראל, כרך שישי, ירושלים 1988, עמ' 140). אליהו הכהן סמך את שלמה בנו לאב בית דין ועלה לחיפה לקדש את השנה. הוא נפטר בכסלו א'שצ"ה (נובמבר 1083), פחות משנה לפני שרכש בנו את כתב-היד שלנו. עמרם החבר בן צדקה איש צור חתם על כתובה שנכתבה בצור ב'ו' באלול 4839 לבריאה (8 באוגוסט 1079; גיל, תעודה 600, שורה 37). ביום 28 באוקטובר 1090 (רמזן תפ"ג) עמרם מוסר דרישת שלום לשלמה בן סעדיה בפוסטאט (גיל, תעודה 602, שורה 21). בכתב-היד שלנו מעיד עמרם החבר בן צדקה כי מכירת כתב-היד נעשתה בצור בג' בסיון ד'תתמ"ד (1084). כל הנתונים מתאימים אפוא לנתוני התעודות: השם, הזמן והמקום. מן התעודה משנת 1090 אנו לומדים על קשריו של עמרם עם קהילת פוסטאט, וייתכן שעל רקע קשרים אלו טיפל בהעברת כתב-היד ממצרים לצור ובמכירתו.

12. בסוף ספר ויקרא באה כתובת שלשונה ערבית, ועולה ממנה כי ביום "כ"ח מרחשון אתקצצ לשטרות", כלומר בשנת 1287, נמכר כתב-היד (ואולי רק מחציתו הראשונה?) ל"אבו צאלח הכהן פאר הסופרים [...] בן פרחיה הכהן הרופא". עוד שתי כתובות באות בתחילת כל חלק מחלקי כתב-היד, חמנון, ככל הנראה, בין שנת 1084 ובין שנת 1287. האחת מוסרת על קניית כתב-היד בידי עובדיה בן עולה בן פרחיה בן חלפון בן יצחק. השנייה, שלשונה ערבית, קובעת כי כתב-היד הוא בחזקתה של "הגבירה היקרה" ממשפחת הגאונים, אולם שמה של אותה גבירה לא פורש ("מלך ללגבירה היקרה סת לכל מבארכה אבנה גאון כל ישראל ביר גאון נין גאון זקל").

13. על מנייני השנים הסותרים בכ"י ל ועל ההכרעה ביניהם ראה אהרן דותן, ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז (להלן: דותן, דקה"ט), עמ' 325, הע' 68. ראה גם להלן, הע' 23, עדות מן הגניזה על מצחף נביאים שכתב שמואל בן יעקב בשנת 1021.

מהדורה מדעית של המסורה הגדולה בכ"י ל², מצא בה קווי ייחוד הקושרים אותה אל המסורה הבבלית ואל העברית של בבל. שמואל בן יעקב החזיק לפניו את חיבור המסורה הבבלית לתורה, ומפעם לפעם עיבד את הערות המסורה הבבלית למתכונת של מסורה טברנית. לא תמיד נעשה העיבוד באופן מוצלח ומושלם, ובזכות זה אנו יכולים ללמוד הרבה על מקורה של המסורה המעובדת – המסורה הבבלית¹⁴.

לאימות זיהויו של המסרן אפשר להביא ראיה מניקוד השם יששכר¹⁵, אך הוכחות חזקות לזיהויו עולות מכמה הערות מסורה ייחודיות הבאות, ככל הידוע לי, רק בכתב-היד שלנו ובכ"י ל², וכמה מהן מקורן במסורה הבבלית¹⁶. בכמה מקרים יש בהערות המסורה שבשני כתב-היד טעויות משותפות, וקשה להניח כי ימצאו בכתב-יד אחר¹⁷.

בשל הקווים המשותפים לכתב-היד שלנו ולכ"י ל² נכנה את כתב-היד שלנו ל³, כלומר כתב-יד לניגוד עם תרגום רב סעדיה גאון.

14. ראה מרדכי ברויאר, המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן יעקב בכתב-יד ל², ניר-יורק תשנ"ב (להלן ברויאר, ל²). כ"י ל² הוא כתב-היד מס' 14 ברשימתו של גוטהייל, שביקר בקהיר ותיאר את כתב-היד שראה שם (ראה Richard Gottheil, "Some Hebrew MSS. in Cairo", *Jewish Quarterly Review*, o.s. 17 [1905], עמ' 629–630).

15. השם יששכר בא שבע פעמים בכתב-היד בלא דגש ב"ש הראשונה (בראשית מט, יד; שמות א, ג; במדבר א, ח, כח; י, טו; דברים כז, יב; לג, יח), ותופעה זו מצויה גם בכ"י ל ובכ"י ל² (ברויאר, ל², עמ' 7). חמש פעמים בא דגש בשם יששכר (במדבר א, כט; ב, ה [פעמיים]; ז, יח; יג, יז), ושאר המקומות חסרים בכתב-היד. לעומת זאת האות מ בתיבת מחברתו (שמות לט, כ) מנוקדת בפתח, שלא בכתב-היד ל רל², שהיא מנוקדת בהם בסגול (ברויאר, ל², עמ' 7); ו שרוקה בסוף המילה (בלשונות ישתחו וילוו) אינה נדגשת, שלא כשיטת ל² (ברויאר, ל², עמ' 8).

16. אביא שתי דוגמות להערות מסורה ממקור בבלי, הידועות לי רק משני כתב-היד האלה: (א) "מִפְּנֵי ג' דַּמְטַע' [...]" (שמות יט, כא) – פסוקים בתנ"ך שהתיבה ממנו בהם ב"נ דגושה, וטועים לקרוא ב"נ רפה, ככינוי למדברים על פי מסורת בבל. על קריאת ממנו במסורת הבבלית ראה ישראל ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 1140–1141; (ב) הערת מסורה בעניין טעמי המקרא הבבליים: "טבעות ז' מלי' [...]" (שמות כח, כג) – המסורה מזהה את הפסוקים המפורטים בהערה בעזרת טעמי המקרא הבבליים הבאים בכל פסוק.

17. אביא שתי דוגמות: (א) בהערת מסורה לבמדבר י, ב, "עשה לך ז'", כתב המסרן בשני כתב-היד כך: "כל אשר תמצא ידך <לעשות> [קהלת ט, י] וכל מגילה / מגילת אסתר <דכות'> במקום: "אשר תמצא ידך [שמואל א י, ז] כלי גולה [יחזקאל יב, ג]" (המילים בסוגריים מזוים באות רק בכ"י ל²); (ב) בהערת מסורה ליקרא כו, כה המסרן לא הבין כראוי את שיטת התיאור הכולל (שמקורה במסורה הבבלית), ובשני כתב-היד כתב "שמעו יחזקאל" וצריך להיות "וכל ירמיה בר מן רצו [ירמיהו כג, כא] שמעו [שם כט, יט]. יחזקאל [כולו...]" (ראה ברויאר, ל², עמ' 531).

המסורה בכ"י ל^ו ומחברת מנחם

המסורה שבכתב־היד מגוונת: יש בה הערות של מסורה מפרטת, של מסורה משווה ושל מסורה מצרפת, שמילותיה נכתבות בדרך כלל בניקוד ובטעמים. יש בה גם כמה הערות שחותם המסורה הבבליית בהן ברור ומלמד על מקורן. אולם החידוש המפתיע ביותר הוא הערות מסורה מסוג חדש לגמרי: הערות מילוניות העוסקות במשמעויות שורש כלשהו בעברית. אמנם ההערות האלה הן מיעוט ההערות שבכתב־היד, אולם אין מיעוט זה מבוטל: יותר ממאה הערות מסורה כאלה באות בכתב־היד, ובשל קיטועו יש להניח שמספרן המקורי היה כפול. בהערות מן הסוג הזה נעסוק כאן.

המסרן אינו מזכיר בשום מקום את מקור ההערות¹⁸, אולם לא קשה לגלותו: המקור הוא המילון הידוע בן התקופה, מילונו של מנחם בן סרוק הידוע בשם "מחברת מנחם" (או "מחברות מנחם"¹⁹), שנתחבר באמצע המאה העשירית. הקרבה של הערות המסורה אל המחברת מובהקת כל כך עד שמתקבל הרושם שהמסרן לא הוסיף הרבה משלו אלא רק עיבד וקיצר ערכים מן המחברת.

18. כיוון שכתב־היד אינו שלם, אי־אפשר להוכיח אמירה זו באופן מוחלט. אולם בקולופון הקצר של שמואל בן יעקב שבראש כתב־היד הוא נוקט את הנוסחה הסטראוטיפית "כתבתי ונקדתי ומסרתי זאת התורה", ואינו מזכיר את ייחודן של הערות המסורה שלו. אפילו את תרגום רס"ג הבא אחר כל פסוק – והוא המאפיין הבולט של כתב־היד – אינו מזכיר. והשווה לכתובת הקניינה של שלמה בן אליהו משנת 1084: "וקנה זאת התורה ופתרונה". אולי הזכיר המסרן את מקורו בהערות המסורה הראשונה שעיבד על פי המחברת, אולם גם האפשרות הזאת נראית רחוקה, שהרי אין סדר להערות המסורה וכל אחת עומדת לעצמה, ולא מצאתי בכתב־ידי של המסורה הערות שהן מעין "מבוא" להערות הבאות אחריהן. לעניין זה יש מקום לעיין בנוסחה "ויבא ממנו [כך וכך] עינינים", הבאה 12 פעמים בהערות המבוססות על המחברת. אפשר שאכן, הנושא התחבירי של המשפט הוא מנחם, והמסרן רומז אפוא אל מקורו. אולם אפשר שאין פה אלא נושא סתמי בדומה לנוסחה השנייה, השגורה יותר: "ויש לו [כך וכך] עינינים" (נוסחה זו באה 86 פעמים).

19. מנחם אינו קורא שם למילונו, אולם בסוף כל אות מן האל"ף-בי"ת הוא כותב: "ותשלם מחברת [בי"ת], אחל מחברת [גימ"ל]", ומכאן שהמילון כולו מחזיק כ"ב מחברות. דונש אינו קורא שם למילון, ונוקט לשון "ספר" סתם ("בספרו קשורים" – שיר הפתיחה, טור 47; "אכתוב לך יסודות בנין ספרך" – הקדמת דונש, מהד' פיליפובסקי, עמ' 6). רש"י משתמש בשם מחברת בשלושה אופנים: שם לחיבור כולו ("ומנחם פתר במחברתו לשון סממנים" – רש"י לסנהדרין קד ע"א, ד"ה "בית גנויו"; וכדומה לכך בפירושו לישעיהו יט, ז, ד"ה "ערות", ולאיוב כד, יט, ד"ה "מימי שלג"), שם לקבוצת הערכים במילון הפותחים באות מסוימת מן האל"ף-בי"ת ("ומנחם חברו במחברת צד"י עם [...] – שמות ג, כב, ד"ה "ונצלתי") וכינוי לערך יחיד ("מנחם בן סרוק פירשו במחברת צמיד פתיל" – בראשית ל, ח, ד"ה "נפתולי"; וכן שמות ב, י, ד"ה "משתיהו"; ישעיהו נט, ה, ד"ה "וקורי עכביש"; ירמיהו ד, ל, ד"ה "תקרעי בפוך").

רוכ ההערות בנויות משתי חוליות. החוליה הראשונה היא הערת מסורה קצרה המתייחסת למילה מן המקרא הבאה בעמוד שהערת המסורה באה בו – מילת העיגון²⁰. בראש החוליה השנייה המסרן קובע את שורשה של המילה ואת מספר הוראותיו של השורש, ואחר כך הוא מפרט את ההוראות²¹. הפירוט נעשה לפי מגבלות המקום: בהערות קצרות המסרן מציין את מספר ההוראות של השורש הנדון ומדגים כל הוראה מהן בפסוקים מן המקרא הלקוחים מן המחברת. בהערות ארוכות – בשורשים בעלי ארבע הוראות ומעלה – המסרן קובע תחילה כי לשורש הנדון יש הוראות רבות (בלי לציין את מספרן), ואחר כך הוא מפרט והולך את ההוראות באמצעות ציטוט פסוק אחד או שניים לכל הוראה, ככל שהמקום מאפשר לו²². ברוב המקרים אין פסוק העיגון (הפסוק בעמוד שבו מילת העיגון) בא ממחברת מנחם, אבל המסרן משלב אותו בין הפסוקים המובאים להדגמת ההוראה המתאימה.

20. יש הערות לא מעטות שהחוליה הראשונה חסרה בהן. לדוגמה: "אמר מתחלק לשלשת מחלקים, כמות [...] (בראשית לו, יא); "פִּצְמָתְיוּ עִיקְרוּ פֶּעַם, וַיֵּשׁ לוֹ ד' עֵינִינִים [...]" (שמות לו, ג); "כָּפָר יֵשׁ לוֹ ג' עֵינִינִין בְּלִשׁוֹן קֹדֶשׁ" (שמות לו, כד).
21. המונחים "ערך", "שורש" ו"הוראות השורש" משמשים כאן לתיאור מחברת מנחם וציטוטיה בכתב-היד שלנו. המינוח המשמש בשני המקורות האלה גופם יידון בהמשך הדברים.
22. יש כמה חריגים לכלל הזה, ומקצתם ניתנים להסבר. המסרן מביא את המניין חמש בשורש ע"ם (שמות כה, כז) ובשורש ש"ל (דברים כח, מ). את הערך "אדם" שבמחברת מנחם המסרן מביא בלא מספר, אף שיש בו ארבע הוראות בלבד (דברים יב, יט). גם הערך "סך" מובא פעמיים בלא ציון המספר, אף שיש בו ארבע הוראות בלבד (שמות ל, ט; במדבר כט, כז), אולם פעם אחת הוא מובא ובראשו מספר (במדבר ג, לא). הסיבה להשמטת המספר היא שמנחם עצמו לא הביא מספר בראש הערך (כנראה משום שראה בו אפשרות לחלוקות משנה של ההוראות, ועל כן הקדים בראשו "סך מתחלק למחלקות ולענינים"). הערכים "קדש" ו"שעל", שבכל אחד מהם שלוש הוראות, מובאים בלא מספר (במדבר כ, יג; כב, כד), וכך גם הערך "ך", שבו שתי הוראות בלבד (דברים יג, טז). המסרן ציין בראש דבריו את העובדה המיוחדת של שורש בן אות אחת, והשמיט לחלוטין את המשפט שנקבע בו מספר ההוראות (כלומר לא אמר "שני עינינים", אך גם לא "עינינים הרבה"). שלוש פעמים מובא בלא מספר ערך שבו הוראה אחת בלבד ("ז" – ויקרא טז, יד; "שב" – ויקרא יט, לב; "אסם" – דברים כח, ח), אולם מקרים אלו אינם בבחינת חריגים, שהרי אין פה ההכרזה הסתמית "ויש בו עינינים הרבה", וגם מנחם אינו מביא מניין בראשם. הספרור שוטף של ההוראות בדברי המסרן בא בדרך כלל כאשר בראש הערתו בא מספר, אולם יש חריגים לכאן ולכאן. לדוגמה: אין מספר בראש הערת המסרן על השורש ג"ר המצוטטת להלן, אך יש בה ספרור שוטף של ההוראות מאחת עד שבע (מתוך אחת-עשרה). כך גם בערך "צף" (שמות לו, ב), שהמסרן מונה בו שישה "עינינים", והם כל ההוראות שהביא בו מנחם.

הנה דוגמה של ערך קצר במחברת מנחם ועיבודו בידי המסרן:

	מנחם
	ירך מתחלק לשני ענינים: האחד,
שמות א, ה	יוצאי ירך יעקב
שמות כח, מב	ועד ירכים
בראשית כד, ב	תחת ירכי
שמות כו, כז	השני, לירכתים ימה
שמות כו, ב	ולירכתי המשכן ימה
	ענין זויות המה
	מ"ג-ל"ט שמות לו, כז
שמות לו, כז (+כו, ב)	ולִירְכָתֵי ב'
	ועיקרו ירך ויש לו תרין עיני
שמות א, ה	יצאי ירך יעקב
שמות כח, מב	ממתנים ועד ירכים
בראשית כד, ב	שים נא ירך תחת ירכי
	הענין השני
שמות כו, ב	ולירכתי המשכן
שמות כו, כז	לירכתים ימה:

בראש דברי המסרן באה הערת מסורה קצרה: "ב", בלי פירוט, כדרך המסורה הקטנה. אחר כך נרשם השורש: "ועיקרו ירך", ונאמר כי לשורש הזה שתי הוראות ("עינינים"), ולבסוף מובאים פסוקי הדגמה מן המחברת לכל אחת מן ההוראות. במקרה הזה הערך המילוני קצר ביותר, והמסרן הביאו כמעט במלואו והשמיט רק את הסבר ה"עניין" השני. בדוגמה השנייה הערך המילוני ארוך יותר, והמסרן נאלץ לקצרו:

	מ"ג-ל"ט בראשית לו, א
	מְגוּרֵי
	עיקרו גר ויש לו דרכים הרבה כמות
בראשית לו, א	מגורי אביו
בראשית כג, ד	גר ותושב:
מיכה א, ו	דרך אחר והגרת לגי
איוב כ, כה	נגרות ביום אפו:
איוב יט, כט	דרך שני גורו לכם מפני
תהלים לט, יא	מתגרת:
חבקוק א, טו	דרך שלישי יגורוהו בחרמו

דברי אגור:	משלי ל, א
דרך רביעי גרה לא יגר:	ויקרא יא, ז
דרך חמישי [קרא בגרון]	ישעיהו נח, א
[ו]גרון מצמ[אה]	ירמיהו ב, כה
דרך שישי(ת) גור אריה:	בראשית מט, ט
דרך שביעי מגררות במגרה	מלכים א ז, ט

במחברת מנחם שבידינו הערך "גר" נחלק לאחת-עשרה מחלקות (=הוראות), וכאן נמנו שבע מהן (והובאו שמונה). פסוק העיגון ("בארץ מגורי אביר") שובץ בהוראה המתאימה לו, שהיא ההוראה הראשונה כאן.

ייחודה של התופעה

דרכו המיוחדת של המסרן ליצירת הערות מסורה מערכי מחברת מנחם טעונה הסבר. מה ראה שמואל בן יעקב לנהוג כך? וכי לא הבחין בין הערות מסורה ובין ערכים של מילון? זאת ועוד: "הערות מסורה" כעין אלה אינן ידועות במצחפי מקרא אחרים, ולא זו בלבד אלא שאין כדוגמתן גם במצחפים האחרים שכתב ומיסר שמואל בן יעקב עצמו, כגון כ"י לנינגרד הידוע של המקרא כולו (כ"י ל) וכגון כ"י ל^ב לתורה וכ"י ק 2 לנביאים ראשונים²³.

אציע כאן שלוש תשובות לשאלה. תחילה אציין את ייחודו של המסרן. אין זה המקום היחיד שניכרת בו פעולת עיבוד שלו: גם בכ"י ל^ב עסק שמואל בן יעקב בעיבוד ובהתאמה שיטתיים של חומר חיצוני²⁴, אלא ששם יצר הערות מסורה טברנית מן המסורה הבבלית, ואילו כאן עוד הרחיק לכת בעיבודו ונוקק לחיבור שאינו קשור למסורה כלל.

23. כ"י ק 2 הוא כתב-היד מס' 27 ברשימתו של גוטהייל (לעיל, הע' 14, עמ' 636–637). גוטהייל מצטט את הקולופון שבסוף כתב-היד (שלא שרד כיום): "אני שמואל בן יעקב כתבתי ונקדתי ומיסרתי זה ארבעה הנביאים הראשונים" וכו'. ייבין כינה את כתב-היד ק 2 (ישראל ייבין, "כתב-יד קרוב מאוד לכתר ארם צובה: ל 111", טקסטוס יב [תשמ"ה], עמ' לא). כינוי זה עדיף מהכינוי ל^ב שקבע ברויאר במשותף לכתב-היד הזה ולכ"י ל^ב לתורה (ברויאר, ל^ב, עמ' 1). על כתב-יד אחר שכתב שמואל בן יעקב יש לנו עדות מן הגניזה, ועל פיה קיבל שמואל בן יעקב 25 דינרים ביום 24 בנובמבר 1021 בעד העתקת שמונת ספרי הנביאים בשביל אבו נצר סלאמה (הוא שלמה) בן סעיד (סעדיה) בן צגיר על פי הנמודג (מילה פרסית שפירושה 'הדוגמה') שאצל אבו אסחק אלעריפם(?) בן חגי' הוא אברהם בן חגי (גיל, א, עמ' 193, § 342, הע' 342 – על פי כ"י T-S 10J5, דף 15). בקהיר נמצא עוד דף מכתבתו של שמואל בן יעקב (על פי השוואה פלאוגרפית של מלאכי בית-אריה. תצלומו: ס' 40190, ובסרט זה נרשמה חוות דעתו של בית-אריה), והוא מחזיק את בראשית כו, ט–לג. דף זה אינו שייך לכ"י ל^ב.
24. על דרכי עיבוד המסורה בכ"י ל^ב ראה יוסף עופר, "המסורה הבבלית לתורה בעיבוד טברני של שמואל בן יעקב", לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 269–283.

שתי התשובות האחרות קשורות לייחודו של כתב-היד. אין זה מצחף רגיל, סטנדרטי, שהרי הוא כולל את תרגומו הערבי של רב סעדיה גאון לתורה, הבא לאחר כל פסוק. לצורך זאת נכתב בכתב-היד טור אחד בכל עמוד ולא שלושה כמקובל. ממילא כתב-היד הזה חורג מן המתכונת הקבועה של מצחפי המקרא בני התקופה, וייתכן שמשום כך ראה המסרן היתר לעצמו לחרוג ממתכונת כתב-היד גם בתחום המסורה.

התשובה השלישית, הנראית לי עיקר, נוגעת לעניין טכני. כידוע, דרכן של הערות מסורה שהן נכתבות בעמוד אחד של כתב-היד ומתייחסות למילה כלשהי מן המקרא הבאה באותו העמוד. כך נוהג גם המסרן שלנו. הוא כותב את הערות המסורה בראש העמוד או בתחתיתו ואינו חורג ממגבלות המקום: הערה שנכתבה בראש העמוד מסתיימת שם ואינה נמשכת בתחתיתו, ואין צריך לומר שאין היא נמשכת בעמוד שלאחריו.

מגבלה חמורה זו מסבירה את הצורך בעיבוד ערכי המחברת, בקיצורם ולעתים אף בקיצוצם. אולם פעל גם "לחץ" הפוך, ואולי הוא שהביא את המסרן לידי מעשה המיוחד: בכל עמוד מכתב-היד בא טור אחד בלבד, פסוקי המקרא נכתבים באותיות גדולות ואחרי כל פסוק בא תרגום רס"ג. נמצא שכל עמוד מחזיק ארבעה או חמישה פסוקים בלבד²⁵. המסרן נדרש אפוא למצוא הערות מסורה המתייחסות לפסוקים המועטים שבעמוד ולהביא בכל עמוד שתי הערות ארוכות מסוג זה. נראה ששיימה זו אינה קלה כל עיקר²⁶.

שמואל בן יעקב מצא לבעיה זו פתרון פשוט וקל: בכל מקום שחסרות לו הערות מסורה בעמוד כלשהו הוא לוקח מילה מן העמוד, מביא עמה הערת מסורה קצרה²⁷,

25. לשם השוואה, בכתבייד אחרים של המקרא, כגון כ"י ל, באים בכל עמוד שלושים פסוקים ויותר.

26. בשל היקפו הגדול של כתב-היד חומר המסורה המובא בו רב כמות. לשם המחשה: בכתב-היד הזה נכתבה התורה ב-730 דפים בערך, ואילו בכ"י ל היא נכתבה ב-119 דפים ובכתר ארם צובה – ב-124 (או ב-114) דפים בלבד (ראה יוסף עופר, "כתר ארם צובה לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטרו", ספונות ס"ח ד [יט], [תשמ"ט], עמ' 281–282). כמות המסורה בכל דף אינה שונה הרבה בשלושת כתבי-היד האלה, ולפיכך הכמות הכוללת של המסורה לתורה בכתב-היד שלנו גדולה פי חמישה בערך מזו שבכ"י ל ובכתר. הקושי שעמד בפני המסרן נבע מהכמות הכוללת הגדולה של חומר המסורה שנוקק להביא. אולם הקושי גדול בהרבה בשל הדרישה להביא בכל עמוד הערות מסורה המתאימות דווקא לפסוקים המועטים אשר בו.

27. נראה כי המסרן נוקק להערת המסורה ה"קונוונציונלית" כדי שתשמש לו מעין וו שיאפשר לתלות עליו את ההערה המילונית, שהיא בבחינת חריג. עם זה, בכמה מקרים יותר המסרן על חוליה ראשונה זו (ראה לעיל, הע' 20). במקצת ההערות המסרן יוצר שילוב מיוחד בין שני חלקי ההערה, שהוא גם שילוב מעניין בין המסורה ובין הדקדוק. את הכתיב החסר שהמסורה מעירה עליו הוא תולה בשורשה של המילה, כגון "וערת חס' [שמות כה, ה] – בשביל שעיקרו ער. ויש לו עניין הרבה [...]".

קובע מה שורשה על פי שיטת מנחם ומספח לה סיכום של מה שנאמר במחברת מנחם על אותו השורש. פעולה זו מזמנת למסרן הערת מסורה מן המוכן לכל מילה שיחפוץ בה ובלא מגבלות. בדרך כלל פסוק העיגון אינו בא במחברת מנחם בערך המצוטט, אבל המסרן משלב אותו בין הפסוקים המובאים להדגמת ההוראה המתאימה²⁸.

דרכי הקיצור

א. לשונות הקיצור

כמעט בכל הערות המסורה המיוסדות על המחברת המסרן מקצר את החומר המובא במחברת: הוא מביא בדרך כלל פסוק אחד להדגמת כל הוראה, ובשורשים מרובי הוראות בדרך כלל אין הוא מביא את כולן. בארבעה מקומות המסרן מתנצל בסוף דבריו על שנאלץ לקצר ועל שלא הספיק לו המקום להביא אלא מקצת הוראות השורש שאצל מנחם:

א. [כְּלָתִי] – בראשית ל, ח – השורש כ"ל: "ואנחנו נתן מעט והמשכ' יבינו".

ב. וְנוֹעַדְתִּי – שמות כה, כב – השורש ע"ד: "ונשאר לה הרבה ואנחנו נתנו יד".

ג. תַּעֲנֶה – ויקרא כג, כט – השורש ע"ן: "והמלאכה גדולה".

ד. פָּכַל – במדבר ט, ה – השורש כ"ל: "ויש לו רחב".

המובאה הראשונה והמובאה האחרונה הן מן הערך "כל", שפירט בו מנחם ארבע-עשרה מחלקות. המסרן הביא תשע מהן בהערה הראשונה ושש בהערה האחרונה. בערך "עד" (המובאה השנייה) פירט מנחם אחת-עשרה מחלקות, והמסרן הביא חמש בלבד. בערך "ען" (המובאה השלישית) פירט מנחם שלוש-עשרה הוראות, והמסרן הביא שלוש בלבד²⁹.

שניים מן הביטויים שלהלן שכיחים בספרות המסורה, במיוחד בילקוטי דקדוק המסורה. הביטוי והמשכילים יבינו – לשון הכתוב בדניאל יב, י – בא ארבע פעמים

28. ככמה מקרים המסרן מוותר על שיבוץ פסוק העיגון בתוך הערך המילוני מתוך שכחה או מפני שהתקשה בשיבוץ או מפני שהשיבוץ במחלקה הראשונה או היחידה ברור מאיליו. דוגמות: "אַלֹּף", "אַלֹּפִי" (בראשית לו, טו-טז; השיבוץ קשה), "הַצִּיל" (בראשית לו, כב; המסרן מקדים את ההוראה המתאימה לראש, ולכן השיבוץ פשוט), "יָהּ" (ויקרא טז, יד; הוראה אחת בלבד); "נַעֲצְרָה" (במדבר יז, טו; הוראה אחת), "כְּלָתִי" (בראשית ל, ח; הסיבה אינה ברורה).

29. הערך "כל": בכראשית ל, ח הובאו המחלקות 1-3, 5, 7, 9-12; בכמדבר ט, ה הובאו המחלקות 11 (פסוק העיגון), 2, 4, 1, 5, 7. מן הערך "עד" הובאו המחלקות 9 (ובה פסוק העיגון), 1-4. מן הערך "ען" הובאו המחלקות 1, 3, 4.

באוסף "דקדוקי הטעמים" במהד' בר ושטראק³⁰ ומציין את עומקן של התופעות המוצגות ואת הצורך ביגיעה ובשכל כדי להבינן לאמתן. למקורות האלה אפשר לצרף את הערת המסורה הגדולה בכ"י ש1 למלכים א יג, ג: "ונתן ביום ההוא מופת [שם] – לא פסק; ישא ביום ההוא לאמר [ישעיהו ג, ז] – פסק; והמשכילים יבינו". הצירוף מובא כאן להצגת שאלה קשה שלא נמצא לה פתרון³¹, בדומה למונח המקובל היום צריך עיון.

שימושו של שמואל בן יעקב בביטוי אינו דומה לשני המקומות האלה, שהרי אין לפנינו עניין עמוק ורחב מני ים או בעיה קשה שפתרונה אינו ברור. בכל זאת יש פה דבר לא גמור, מלאכה שלא נסתיימה, והמשכילים נקראים לבוא ולהשלים את הלימוד והבירור בעניין עד תומו.

הביטוי השני הוא והמלאכה גדולה, ואף הוא מיוסד על לשון הכתוב (דברי הימים א כט, א)³². גם הביטוי הזה משמש בילקוטי דקדוק המסורה, ומצאתיו שלוש פעמים במהד' בר ושטראק: ב"שער נקודות אומץ המקרא", העוסק בסולם התנועות ובשינויי התנועות בנטייה (סעיף 36), ב"סימן סמוך ומוכרת במקרא", העוסק בשינויי התנועות בין צורת הנסמך לצורת הנפרד ובין צורת ההקשר לצורת ההפסק (סעיף 37), וכן ב"סדר המדבר" (סעיף 71, שכבר נזכר לעיל)³³. הביטוי והמלאכה גדולה מציין בסעיפים האלה (בייחוד בשני הראשונים) את קיטועו ואת חלקיותו של החומר המובא בהם, ומשמעות זו קרובה אפוא למשמעותו בכתב-היד שלנו³⁴.

30. ראה יצחק בר והרמן שטראק, ספר דקדוקי הטעמים, ליפסיה 1879 (דפוס צילום, ירושלים תש"ל). וזה תוכן ארבעת הסעיפים שהביטוי בא בהם: פירוט תופעות במסורה (סעיף 3; דותן, דקה"ט, שער ב), הבנה נכונה של סוג מיוחד של הערות קרי וכתוב (סעיף 8), עיון ביחס בין הניקוד ובין כתיב חסר וכתוב מלא (סעיף 9) ופירוט של כעין "חלקי הדיבר" (סעיף 71). הצד השווה בכלל הסעיפים האלה הוא שהם עוסקים בהצגה ובניסיון ביאור של תופעות מקיפות במילות המקרא, באותיותיהן או בניקודן.

31. שני קטעי הפסוקים המצוטטים שווים בטעמיהם (תלישא, קדמא, מהפך, פשטא). בפסוק השני בא פסק אחרי הצירוף ביום ההוא, ואילו בראשון אין פסק. לגופה של השאלה ראה מרדכי ברויאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים תשמ"ב, עמ' 149 (פסק שכיח לפני לאמר). על עוד שאלות מן הטיפוס המוצג פה ראה ישראל בן-דוד, "שאלות בדקדוק לשון המקרא ששאל בעל מקרא קרא", לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 119–136.

32. גם לשון נְתַנוּ יד מבוסס על המקרא (איכה ה, ו). לא כן הביטוי יש לו רחב, שאיני יודע את מקורו.

33. בסעיף הזה מצוטט הפסוק המקראי בשלמותו: "והמלאכה גדולה כי לא לאדם הבירה כי ליי אלהים".

34. ראה אהרן דותן, אור ראשון בחכמת הלשון – ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, ירושלים תשנ"ו, עמ' 122. על סעיף 36 דותן אומר כי הביטוי הוא רמו שלא נתכוון מחבר הסעיף למיצוי. ואולי מן ההשוואה לכתב-היד שלנו יש ללמוד כי גם מחבר הסעיף עיבד חומר דקדוקי קדום שעמד לפניו כשהוא מקצרו ומשמיט חלקים ממנו.

ב. השוואת המקבילות

במקרים רבים מובא ערך מן המחברת יותר מפעם אחת. תופעה זו שכיחה למדי: 124 הערות מסורה בכתב־היד מיוסדות על מחברת מנחם. אחד־עשר שורשים נדונים בשתי הערות כל אחד, ארבעה שורשים נדונים שלוש פעמים כל אחד, ושורש אחד (השורש ח"ן) נדון ארבע פעמים!

השוואת ההערות המקבילות זו לזו יש בה כדי ללמד על דרך עבודתו של המסרן ועל מניעיו ומגמותיו. לעולם אין המסרן מביא שתי הערות זהות. השוני בין ההערות העוסקות באותו השורש אינו קשור רק בפסוק העיגון שהמסרן משבץ בתוך הערתו. ההבדלים הם גם בפסוקים מן המחברת המובאים כדי להדגים את הוראותיו של השורש. בשורשים מרובי הוראות, שהמסרן אינו מביא בהם את כל המחלקות של מנחם, ההערות המקבילות שונות זו מזו גם במחלקות שהן מציגות.

השוואה זו מלמדת כי יש להיזהר מאוד מלתלות במסרן תפיסה לשונית־מילונית מגובשת ועקרונית. לדוגמה: בערך "סף" מנחם מונה שמונה מחלקות. במחלקה האחרונה הוא מביא את הפסוק "סוף דבר" (קהלת יב, יג) ומוסיף: "ענין תכלית הוא, והם קרובים למחלקה הראשנה" (המוגדרת אצל מנחם "ענין כליין"). המסרן מפרט בדברים כח, לח את הוראות השורש ס"ף, ומביא שבעה פסוקים המדגימים את שבע ההוראות הראשונות של מנחם. אפשר אפוא לשער שהמסרן ראה את סוף דברי מנחם וסבר כי יש לשייך את "סוף דבר" למחלקה הראשונה ולא לייחד לו מחלקה לעצמה. אולם השוואה לשני המקומות האחרים שהמסרן דן בהם בשורש ס"ף מלמדת שאין כל בסיס להשערה כזאת: בשני המקומות (בראשית כד, לב; ויקרא כז, טו) המסרן מביא את המחלקה הראשונה ואת המחלקה השנייה, כל אחת בנפרד. לעומת זאת הוא משמיט במקום הראשון את המחלקה הרביעית ואת המחלקה השישית.

מאלפת במיוחד השוואת ארבעת המקומות שנדון בהם השורש ח"ן. מנחם מפרט בערך הזה שלוש מחלקות: בראשונה באים השמות חן וְחִנְיָה, בשנייה באים הפועל חִנְיָה והתואר חִנּוּן, ובשלישית – לשונות חניה. מנחם מציין כי המחלקה השנייה "קרובה לראשונה", ובכל זאת הוא מייחד לה מחלקה לעצמה ורושם בסופה "לשון רחמים". שמואל בן יעקב מצטט את ההערה ארבע פעמים בהערות למילים האלה:

(א) חנו (בראשית לט, כא); (ב) וְהַחֲנִים (במדבר ב, כז); (ג) וְיַחֲנו (במדבר לג, מט); (ד) יַחַן (דברים כח, נ). בהערה ב ובהערה ד הביא את המחלקה הראשונה ואת המחלקה האחרונה שבדברי מנחם והתעלם מן האמצעית. בהערה א הוא אומר שיש לשורש שתי הוראות, אך בראשונה הוא כולל פסוק אחד מן המחלקה השנייה. ואילו בהערה ג המסרן מביא בפירושו שלוש הוראות ומדגים את כולן.

נראה כי נוסח המחברת שעמד לנגד עיניו של המסרן היה דומה לנוסחנו, כלומר היו בו שלוש מחלקות בערך "חן" והערה על הקרבה שבין שתי הראשונות. המסרן עיבד את הערך הזה מחדש בכל מקום שהחליט להביאו, ובכל פעם הכריע בדרך

אחרת: פעם הלך בעקבות מנחם והביא שלוש הוראות, ובשאר שלוש הפעמים הלך בעקבות ההערה על קרבת המשמעויות והביא שתי הוראות בלבד. אולם רק פעם אחת טרח להביא מן המחלקה השנייה פסוק המוכיח כי לדעתו יש לצרף את שתי המחלקות הראשונות של מנחם להוראה אחת. חוסר העקיבות המילונית של המסרן ניכר פה ביותר³⁵.

בעיות ותקלות בעשייתו המילונית של המסרן

אף שעיקר מלאכתו של המסרן בהערות המבוססות על מחברת מנחם היא מלאכה של קיצור והעתקה בלבד, ברוב ההערות יש גם עשייה מילונית, שהרי המסרן נוהג לשבץ את פסוק העיגון באחת מהוראות השורש. רק לעתים רחוקות נכלל פסוק העיגון עצמו בערך המתאים במחברת, והדבר פוטר את המסרן מטורח השיבוץ. במקומות לא מעטים יש שיבוש בעשייתו המילונית של המסרן או שהכרעתו תמוהה או מנוגדת לשיטתו המילונית של מנחם. אציג בקצרה מקרים כאלה ואמיין אותם לסוגים.

א. המסרן משבץ פסוק בשורש לא מתאים

1. מְשַׁתָּאָה (בראשית כד, כא) – המסרן קובע כי "עיקרו שת", ואילו מנחם מביא את הפסוק הזה בערך "שא". שלא כדרכו אין המסרן משבץ את הפסוק באחת מהוראות השורש ש"ת ואף לא בהוראה לעצמה, וייתכן שהדבר מלמד על היסוסיו.
2. תַּמְנִיָּקָם (ויקרא כו, ל) – המסרן קובע כי שורשו ח"ם, ואילו מנחם מביא את הפסוק הזה בערך "חמן".
3. אָרוֹר (דברים כז, טו) – המסרן קובע כי "יסוד המילה רר", ואילו מנחם, כנראה, משייכו לשורש א"ר³⁶.

35. באופן תאורטי אפשר להציע גם הסבר אחר: לפני המסרן עמדו שתי מהדורות של מחברת מנחם, באחת נמנו שתי מחלקות בערך "חן" ובחברתה שלוש (כבנוסחנו), והמסרן ציטט בכל פעם ממהדורה אחרת. הצעה כזאת אינה נראית סבירה ביותר, ומכל מקום גם היא מורה על חוסר עקיבות בעבודתו של המסרן בעצם שימוש במהדורות שונות באותו עניין בלא להעיר על כך.

36. מנחם אומר במחלקה הרביעית של הערך "אר": "אורו מרוז [שופטים ה, כג] במארה אתם נארים [מלאכי ג, ט] ארה לי יעקב [במדבר כג, ז] ענין קללה המה", ואינו מזכיר את לשון קללה בערך "ר" או בערך "רר". המסרן משייך את המילה אָרוֹר לשורש ר"ר, וקובע כי לשורש הזה שתי הוראות, הראשונה מודגמת בפסוק "ארריך ארוֹר" (בראשית כו, כט) והשנייה בשלושה פסוקים: "רר בשרו" (ויקרא טו, ג), "ויוֹרד רירו" (שמואל א כא, יד), "ברור חלמות" (איוב ו, י). בנוסח המחברת שברוב כתבי־היד הערך "רר" אינו בא כלל, ושלושת הפסוקים שהמסרן מביא באים בהוראה הרביעית של הערך "ר". אולם בשני כתבי־יד של המחברת (ט, ע) באים שלושת הפסוקים מלשון ר"ר בפני עצמם בערך "רר", ולא כאחת ההוראות של הערך "ר", ונראה שכך היה הנוסח שעמד לנגד עיני המסרן. שיבוץ לשון אָרוֹר בערך "רר" הוא, כנראה, מעשה ידיו של המסרן ולא העתקה מנוסח קדום של המחברת.

4. תַּאֲסָף (דברים כח, לח) – המסרן קובע כי "יסודו סף", ואילו מנחם, כנראה, משייכו לשורש אס"ף.³⁷

ב. המסרן קובע לפסוק העיגון הוראה מיוחדת ואינו משבץ אותו באחת מהוראות המובאות במחברת.³⁸

1. מְרַגְלִים (בראשית מב, ט) – מנחם הביא את הפסוק במחלקה לעצמה ואת "וירגל בעבדך" (שמואל ב יט, כב) במחלקה לעצמה, ואילו המסרן ראה בשני הפסוקים "ענין" אחד.

2. וְעֵרַת (שמות כה, ה) – מנחם לא הביא בערך "ער" שום פסוק מלשון עור, ואפשר שהיה מצרף לשון זו אל "ענין חשפה" הכולל את "ערום ועריה" (יחזקאל טז, ז) ואת "וערות אביהם" (בראשית ט, כג). המסרן מביא את לשון עור כהוראה לעצמה.³⁹

3. הַנְּעָדִים (במדבר טז, יא) – מסתבר שמנחם סבור שיש לשייך את הפסוק למחלקה החמישית, שהיא "ענין להק וקהלה" וכלולים בה הפסוקים "עדת בני ישראל" (שמות טז, א ועוד) ו"עדת דבורים" (שופטים יד, ח). אולם המסרן מביא את הפסוק הזה בנפרד מן הפסוק "עדת בני ישראל".

ג. המסרן אינו משבץ כלל את פסוק העיגון באחת מהוראות השורש אֶלּוֹף (בראשית לו, טו–טז) – המסרן קובע "יש לו בקר' ד' עיני" ומביא את כל ארבע הוראות השורש, אולם אינו משבץ את פסוק העיגון בשום הוראה. השיבוץ אינו קל וברור, ועל כן ייתכן שמשתקף פה היסוס של המסרן ולא שכחה גרדא.⁴⁰

37. מנחם מביא בערך "אסף" את הפסוק "מי אסף רוח בחפניו" (משלי ל, ד) ועוד. גם פה אין המסרן משלב את פסוק העיגון באחת מהוראות השורש.

38. קרובים לסוג הזה המקרים שהמסרן כותב בהם את התיבה אחר בין פסוק העיגון ובין פסוק המצוטט מן המחברת, ובכך הוא משייך אותם לשתי הוראות, ואילו לפי שיטת מנחם הם נכללים במחלקה אחת. לדוגמה: "וְהִשְׁקִיטָה" (במדבר כ, ח) – המסרן מביא את הפסוק "והשקיט ברגלך" (דברים יא, י) הדומה לפסוק העיגון, ואחריו "ותשקקה" (תהלים סה, י), כשבין הפסוקים מברילה המילה אחר. במחברת מנחם הכול שייך למחלקה אחת. "ולא תקחו לפר" (במדבר לה, לא) – לפני הפסוק הזה המסרן מצטט את הפסוק "כי הדם הוא בנפש יכפר" (ויקרא יז, יא) ומבדיל בין הפסוקים באמצעות התיבה אחר. התיבה אחר באה לפעמים גם בין שני פסוקים המצוטטים ממחלקה אחת מן המחברת (ואף אחד מהם אינו פסוק העיגון), כגון "אשר קלם" (ירמיהו כט, כב) ו"נחשת קלל" (יחזקאל א, ז) שהובאו בהערה על "מקלה" (דברים כז, טז).

39. המסרן דן בשורש ע"ר גם בויקרא יח, ז, ובשני המקומות הוא מביא פסוק מלשון עור. בהערתו כאן אפשר לטעון שמילת העיגון (ועלת) הניעה אותו לנהוג כך, אולם במקום השני מילת העיגון היא ערוה. ייתכן אפוא שבעניין זה עשייתו המילונית של שמואל היא מדעת, והוא רוצה ומתכוון לסטות מדרכו של מנחם.

40. לא כל מקום שאין בו שיבוץ מעיד על שגיאה או על תקלה בעבודת המסרן. ראה לעיל, הע' 28.

ד. המסרן נוהג שלא כשיטתו המילונית של מנחם אומר (בראשית לו, יא) – המסרן הביא שלושה "מחלקים" בזיקה למילה זו. בהוראה השלישית הוא מביא את הפסוק ואומר: "מחלקת שלישי שם בר נש: תימן אומר". אולם מנחם אינו כולל במילונו שמות פרטיים, וממילא לא הביא את השם אומר. המסרן הוא שהוסיף את ההוראה הזאת והגדירה במונח ממונחי המסורה "שם בר נש". המסרן משמיט את אחת המחלקות של מנחם, ובה הפסוקים "את ה' האמרת [...] וה' האמירך" (דברים כו, יז–יח) ו"יתאמרו כל פועלי און" (תהלים צד, ד). נראה שהדבר נעשה מטעמים טכניים גרדא: המסרן העתיק מן המחברת את המספר שלוש, וכיוון שנאלץ להוסיף מחלקה משלו, השמיט כנגדה את אחת המחלקות ולא חש.

ה. תקלה בהעתקה מן המחברת

פְּעַמְתָּיו (שמות לז, ג) – המסרן מפרט את ארבע הוראות השורש פע"ם. בהוראה האחרונה הוא מביא את הפסוקים "על ארבע פעמתיו" (שמות לז, ג) ו"פעמן ורמן" (שמות לט, כ), וקשה למצוא קשר של משמעות ביניהם. נראה שאין פה תפיסה מילונית אלא תקלה טכנית בהעתקה: הערך "פעמון" בא במחברת אחרי הערך "פעם", והמסרן לא הרגיש שיש פה ערך נפרד וספחו לערך הקודם.

ו. עירובי פסוקים

1. וְהִפְסֹף (במדבר ג, לא) – להדגמת הוראתו הרביעית של השורש ס"ך המסרן מביא את הפסוק "וסכסתי את מצרים". אין פה אלא שיבוש והכלאה של שני פסוקים: הפסוק השייך כאן הוא "וסכסכתי מצרים במצרים" (ישעיהו יט, ב), אך המסרן עירב אותו בטעות עם "וסכרתי את מצרים ביד אדנים קשה" (ישעיהו יט, ד).
2. אתה ידעת (דברים ט, ב) – המסרן מצטט את הפסוק "וידע בהם את אנשי פנואל" (שופטים ח, טז), אולם הציטוט מוטעה, וצריך להיות "את אנשי סכות".
3. לְעַמַּת (שמות כה, כז) – המסרן מדגים את אחת מהוראות השורש ע"ם בפסוק "עמו עז וגבורה". אולם אין פסוק כזה במקרא, וה"פסוק" הוא עירוב לשונם של שני פסוקים סמוכים במקרא (על פי נוסחון): "עמו חכמה וגבורה" (איוב יב, יג) ו"עמו עז ותושיה" (שם שם, טז).

שלא כבדוגמות הקודמות נראה שכאן אין לתלות את האשם במסרן. הנוסח שהביא מופיע גם ברוב כתבי-היד של המחברת (א, ב, ג, ה, כ, ל, ע), ומכאן (על פי עקרון "הגרסה הקשה") שאכן כך היה נוסח המחברת.

4. המול (בראשית יז, יג) – "ענין שני בערבה מל סוף [דברים א, א] מול הפסגה וכמותן". הצירוף מול הפסגה אינו בא במקרא, ונראה שהכוונה לפסוק "מול הגלגל" (דברים יא, ל). אפשר שיש פה גם השפעה של הצירוף "ראש הפסגה" (דברים לד, א) הדומה לצירוף המבוקש במספר הברות שלו, בכמה מעיצוריו ובטעמי המקרא (יתבי וזקף). נראה אפוא שגם בדוגמה זו נתערבבו שני פסוקים.

אולם גם פה כתבי־היד של מחברת מנחם מודים כולם למסרן וגורסים "מול הפסגה" (כך על פי מהד' בדיליוס). מכאן שהשיבוש אינו של המסרן אלא של מנחם. גם פה ניכרת אפוא תלותו של המסרן במקורו, שהרי לא חש בטעות ולא תיקן. 5. וַיִּתְּנָךְ (בראשית מב, ז) – המסרן מצטט "מדוע את מתנכרה" במקום "למה זה את מתנכרה" (מלכים א יד, ו), וכך גרסת כתבי־היד של המחברת (על פי בדיליוס; פיליפובסקי מביא "למה זה" בלא להעיר דבר). נראה שכך כתב מנחם, אולי בהשפעת "מדוע אתי הלכתי [את הולכת קרי] אליו היום" (מלכים ב ד, כג).

ז. תלותו של המסרן במקורו

1. בכמה מקומות המסרן מצטט ממחברת מנחם הגדרות להוראות שהוא מביא. אין הוא נוהג כך דרך שיטה, ומתקבל אפוא הרושם שבמקום שציטט הגדרה מילונית עשה זאת דרך גררה אגב שטף ההעתקה של הפסוקים. לדוגמה: "ענין אחר 'במשעול הכרמים' [במדבר כב, כד], כמו מסלול".

2. תלותו של המסרן במנחם בולטת בהערת המסרן על קח (במדבר ג, מד): "ענין שלישי ולאסורים פקח קוח [ישעיהו סא, א]. ויתכן להיות פִּקְחֹקוּחַ מלה אחת". אף שעניינו של המשפט בתחום קביעת נוסח המקרא, אין המסרן מביע פה את עמדתו כמסרן והוא מעתיק מילה במילה את דברי המילונאי מנחם, המבוססים על סברה דקדוקית המנוגדת לנוסח המסור של המקרא⁴¹!

3. דוגמה קיצונית של תלות במנחם עולה מלשונו של המסרן בהערה העוסקת בשורש ד', ונמסרה למילה וַיִּתְּדֵד (בראשית לא, מ). ההוראה האחרונה של השורש הזה בדברי המסרן היא "והתודה הש' ההולכת [נחמיה יב, לח]. ענין כנסות וצברים המה". משפט ההסבר האחרון הוא ציטוט ממחברת מנחם, ובמקור הוא מתייחס לשני הפסוקים שהובאו בהוראה השישית. המסרן לא שינה את לשון רבים, המה, אף שהביא פסוק אחד בלבד.

סטייה מכוונת של המסרן מדברי מנחם

בסעיף הקודם סקרתי שיבושים ותקלות בעבודתו של המסרן. נראה כי ביסוד העניין עומדת גישתו של המסרן, שאינו בא להתייחס התייחסות מילונית שיטתית ומקיפה למקרא אלא רואה במילונו של מנחם אך חומר גלם שאפשר לעבד אותו ולהעתיק ממנו הערות מסורה. ברוב המקרים שסטת המסרן משיטתו המילונית של מנחם נראה שעשה כן בלא משים אגב פעולת העיבוד שלו ומתוך ניסיונו לשבץ את פסוק העיגון בהערת המסורה שיצר.

ובכל זאת נראה כי בכמה מקרים המסרן נוקט עמדה בשאלות המילוניות, והוא מוסיף על דבריו של מנחם או חולק עליהם ביועין. כמובן, יש עניין למצוא את

41. ראה להלן, הערה 115.

המקרים האלה ולהציגם. בכל מקרה שאטען כי הוא שייך לסוג הזה עליי להביא ראיה שאכן, המסרן חולק ביודעין על מנחם. נבחן פה שני מקרים של מחלוקת כזאת. תחילה נעיין בהערת המסרן על השורש ער"ף בדברים ט, יג:

ערף כולי חס' דברים ט, יג
 ויש לו תריין עינינן בקריה כמות
 כי עם קשה ערף דברים ט, י
 את ערפך הקשה דברים לא, כז
 וגיד ברזל ערפך ישעיהו מה, ד
 ענין שני יערף כמטר לקחי דברים לב, ב
 ענין רעף הוא
 ויש לה לישי' אחר
 חשך בעריפיה: ישעיהו ה, ל

המסרן אומר בראש דבריו כי לשורש הזה שני "עינינן". הוא מדגים את שתי הוראות השורש בפסוקים ממחברת מנחם ומוסיף את פסוק העיגון בהוראה המתאימה לו. אולם בסוף דבריו המסרן קובע כי יש לשורש עוד הוראה, כלומר הוראה שלישית, והוא מביא את הפסוק "חשך בעריפיה". הפסוק הזה עצמו הובא בדברי מנחם במחלקה הראשונה. נראה כי במהלך ההעתקה ראה המסרן דוחק בשיטת המיון של מנחם, ועל כן הוסיף בסוף דבריו את הערת ההסתייגות, הסותרת למעשה את המניין שבראש הדברים⁴².

המקרה השני בא בהערת המסרן על השורש צ"ד בכמדבר לה, כב:

צְדִיָּה ל' במדבר לה, כב
 ויסודה צד
 ויצא ממנו עיני' לשון משגה
 ענין אחר לשון גב
 על צד תנש[א]ר ישעיהו ס, יב
 על [צד תאמנה] ישעיהו ס, ד
 אחר לשון חרבן
 נצדו עריהם צפניה ג, ו
 אחר לשון [כלא?]
 הוא הצד ציד ויבא לי בראשית כז, לג
 ואש[ר] לא צדה] שמות כא, יג
 לשון רעת
 הצדא שד[רך] דניאל ג, יד

42. סתירה זו שבין המניין ובין הפירוט שוללת את האפשרות שלפני המסרן עמד נוסח אחר של המחברת ובו שלוש הוראות לשורש ער"ף.

מילת העיגון היא צְדִיָּה, אולם המסרן אינו משבץ אותה באחת המחלקות שקבע מנחם בערך הזה אלא מגדיר את משמעותה ואומר "ויצא ממנו עיני' לשון משגה", כלומר הוראתה נלמדת על פי הַקְשֶׁרָה, והיא 'משגה'. נראה כי המסרן ראה צורך להוכיח שאי־אפשר לשבץ את מילת העיגון בהוראה מהוראות השורש, ולכן הוסיף הגדרות לכל ארבע המחלקות שפירט כאן. רק אחת מהן, "לשון חרבן", מקורה במחברת מנחם. שלוש ההגדרות האחרות הן תוספת המסרן⁴³.

השורש צ"ד נידון בהערה אחרת של המסרן (שנמסרה למילה יָצוּד – ויקרא יז, יג). המסרן הלך בה בעקבות מנחם ופירט את כל שש המחלקות שלו בלא להתייחס כלל ללשון צדייה. מכאן עוד הוכחה לגישתו של המסרן: אין הוא עוסק בעשייה מילונית ובבדיקה שיטתית של כל הוראות השורש. רק במקום שהוא נתקל בקביעה של מנחם שאינו מסכים לה – הוא מנסח בדרך אחרת.

לסיום הסעיף הזה אביא הערה של המסרן שמשתקפת בה הבנה של שיטת מנחם בקביעת השורש: "כל לשון מכה עיקרו כף כי לא יעמד במלה זולת אחת" (דברים יג, טז). המסרן מעיר שהשורש של "לשון מכה" הוא בן אות אחת, ונימוקו הוא שרק אות אחת "עומדת במילה", כלומר נשמרת בכל נטיות המילה. המסרן מעיר על תופעת שורש בן אות אחת גם בשתי ההערות שהוא דן בהן בשורש ז' ("יָזָה [...] ועיקר המלה אות אחת ז" – ויקרא טז, יד; "מִזִּי ל' ועיקרה ז אות אחת" – דברים לב, כד). כנגד זה אין הוא מעיר על כך (כנראה) בהערות על השורש ד' (בראשית לא, מ).

נוסח המחברת שעמד לפני המסרן

בכמה מקומות נראה כי נוסח המחברת שעמד לפני המסרן היה שונה מן הנוסח שלפנינו, ודבריו אינם פרי עיבוד של הנוסח שלפנינו ואף לא יצירה מילונית של המסרן. מקרה מן הסוג הזה בא בהערת המסרן על השורש ג"ר שצוטטה לעיל (עמ' 196–197). ב"דרך שלישי" של השורש הזה המסרן מביא שני פסוקים: "יגורוהו בחרמו" (חבקוק א, טו) ו"דברי אגור" (משלי ל, א). אולם אין "דברי אגור" בא

43. פירושו של המסרן למילה צְדִיָּה (לשון משגה) תמוה מאוד, והוא נראה הפך המשתמע מן ההקשר בשתי הופעות המילה בפרק (במדבר לה, כ, כב). המסרן אף הולך בעקבות מנחם ומשאיר (כנראה) את הפסוק "ואשר לא צדה" עם "הצד ציד" יחד. מה ראה אפוא להפריד בין צְדָה ובין צְדִיָּה? ושמה עמד לנגד עיני המסרן (או בזיכרונו) נוסח משובש של המקרא, הנובע מדילוג על ידי הדומות מפס' כ לפס' כב: "ואם בשנאה יהדפנו או השליך עליו כל כלי בלא צדיה". בכתב־היד גופו אין דילוג כזה. יוער עוד כי רש"י (בפירושו לשמות כא, יג) חולק על מנחם שצירף את צְדָה וצְדִיָּה אל "הצד ציד", ומציע לראות בהן משמעות נפרדת של השורש צ"ד או לצרפן אל "על צד תנשאו".

במחברת בשורש ג"ר. במקצת כתבי־היד (ט, ל) בא הפסוק בערך "אגר". ושם באה הערה שקשה לפרשה:

אגר מתחלק לב' מחלקות:

האחד לאגורת כסף [שמואל א ב, לו] אוגר בקיץ בן משכיל [משלי י, ה] [...] כלם לשון קביצה המה.

ויתכן > להיות אגור בן יקה [משלי ל, א] מענינים וראוי >⁴⁴ לעלות האלף מראשית המלה כאשר כתוב במחברת האלפין, כאלה:

יגרהו בחרמו [חבקוק א, טו] העוד הזרע במגורה [חגי ב, יט] נהרסו ממגרות [יואל א, יז].

כלם לשון אגירה המה.

ההפניה מן הערך "אגר" ל"מחברת האלפין" מוזרה. ככל הנראה, מנחם התכוון להפנות לפתיחת המחברת, שבה ייחד דיון לאות א, הדגיש את ייחודה וקבע כי "האלפין [...] לעת מקרה יסורו מהמלים ונותרו מבלעדיהם, ולא הובאו לא לעיקר ולא לשרת כיתר האותיות". להדגמת התופעה הביא שם מנחם כמה עשרות זוגות מילים שלדעתו הן שוות משמעות, באחת באה א ובחברתה אין א.

התייחסותו המילונית של מנחם לזוגות המילים האלה איננה אחידה, וכבר ציין זאת בנימין זאב בכר⁴⁵: ברוב המקרים של א בראש המילה או באמצעה מנחם מביא שני ערכים מילוניים וכל מילה מזוג המילים באה בערך נפרד, כגון אכזב וכזב, ארבע ורבע, צאן וצן, שאר ושר; לעתים המילה בעלת ה־א באה בערך ששורשו חסר א, כגון ויתאבכו בערך "בך"; לעתים באה המילה חסרת ה־א בערך שיש בשורשו א, כגון לא יהל בערך "אהל" וטיט בערך "טא", ולעתים שתי המילים באות בשני הערכים, כגון רשיון וארשת הבאות בערך "רש" וגם בערך "ארשת" ("ענינו יורה עליו כמו מבטא שפתים"). מנחם אינו נוהג פה בעקיבות, ומסתבר שהתלבט הרבה בעניינים האלה.

קשה להניח שהמסרן היה ער להתלבטות הזאת ובכוונת מכוון הכריע שלא כהכרעתו של מנחם בשבצו את "דברי אגור" בשורש ג"ר. אילו בא המסרן לעשות כן, לא היה מצניע את הכרעתו בשתיקה בתוך שאר הפסוקים. ובכלל, קשה להניח שהמסרן נתן דעתו לבעיות כאלה, שכן נהג לקצץ ולהשמיט הוראות רבות של השורשים שדן בהם (בגלל מגבלות המקום בכתב־היד). הקושי הטקסטואלי בערך "אגר" שבמחברת והמחלוקת בין כתבי־היד אם להביא בערך הזה את הפסוק "אגור

44. החלק המוסגר בסוגריים מזוים בא בכתבי־היד ט, ל, וחסר ברוב כתבי־היד (ג2, ק1, ב, ג, ה, כ, ע, פ, צ).

45. בנימין זאב בכר, נצני הדקדוק², תרגם א"ז רבינוביץ, ירושלים תשל"ל, עמ' 78, הע' 6.

בן יקה" מלמדים שבנוסח הקדום של המחברת הובא הפסוק בערך "גר" דווקא. רק כתב-היד שלנו מייצג את השלב הקדום הזה בגלגולי הנוסח של המחברת.

וכך נראה לי לשחזר את הנוסח הקדום של המחברת בערך "גר", שלפי השערת עמד לנגד עיניו של שמואל בן יעקב (התוספת המשוחררת מובאת בסוגריים מזווים):

הרביעי נהרסו ממגרות [יואל א, יז] העוד הזרע במגורה [חגי ב, יט] יגרהו בחרמו [חבקוק א, טו]. כלם לשון קביצה המה. [1] > ויתכן להיות אגור בן יקה [משלי ל, א] מענינם וראוי לעלות [=להסיר, לסלק] האלף מראשית המלה כאשר כתוב במחברת האלפין. <

בשלב מאוחר יותר הועברה כל הפסקה אל הערך "אגר" ונעשו בה שינויים לצורך ההתאמה⁴⁶. רגליים לדבר שמנחם עצמו הוא שהעבירה. למרות ההתאמה עדיין נשארו חספוסים וקשיים בלשון, שריד לנוסח הראשון.

גם בערך "רר" ייתכן שעמד לנגד עיניו של המסרן נוסח של המחברת שאינו מוכר לנו. שלא כנוסח המחברת שלפנינו, המסרן משייך לשורש הזה את המילה אָרוּר (ר"ר – דברים כז, טו)⁴⁷.

על סמך הדוגמות האלה ראוי להעלות את השאלה אם כ"י ל^ט הוא עדות חשובה על נוסח המחברת. מבחינת זמנו התשובה חיובית בהחלט: זה כתב-היד הקדום ביותר המביא חומר ממחברת מנחם. כתב-היד המתוארכים שמהדורת בדיליוס מיוסדת עליהם הם משנת 1091 (כ"י א) ומשנת 1189 (כ"י ב). קטעי הגניזה אולי קדומים יותר, אך היקפם מוגבל. כנגד זה אין ספק שכתב-היד שלנו הוא מראשית המאה האחת-עשרה, שהרי כ"י ל של המקרא נכתב בידי שמואל בן יעקב בשנת 1009⁴⁸. ואולם יש לזכור שלפנינו עיבוד של שורשי המחברת ולא העתק שלהם, ובמקרים רבים קשה לדעת בוודאות מה עמד לפני המסרן ומה עשה מדעתו. אף יש לזכור שהחומר חלקי: בחלקים ששרדו באות הערות על 102 שורשים מתוך כ-1600 שורשים במחברת כולה. רוב הערכים שצוטטו קוצרו לצורך התאמתם למקום שהוקצה להערת המסורה בשולי כתב-היד.

46. הפסוק "אגור בן יקה" הועבר מסוף הדברים לראשם כדי לשמש חוליית קישור בין השורש אג"ר ובין שלושת הפסוקים שאין בהם א. אולי משום כך פורטו הפסוקים האלה בסדר הפוך מסדרם בערך "גר".

47. ראה את הדיון לעיל, הע' 36. ההפניות להערות המסורה כאן ולהלן הן באמצעות השורש הנדון ומראה המקום לפסוק.

48. יש לצרף לכאן את עדות קטע הגניזה משנת 1021 על העתקת ספרי נביאים בידי שמואל בן יעקב. ראה לעיל, הע' 23.

בהשוואת הפסוקים שהמסרן מצטט ניכרת קרבה מסוימת לענף המזרחי-איטלקי של מחברת מנחם. כעשרה פסוקים שציטט באים בכתבי-היד א, ל, צ ואינם ברוב כתבי-היד של הענף המערבי-אשכנזי⁴⁹.

במקום אחד, בערכים "תן", "ת", נראה מדברי דונש ורבנו תם כי עמד לפניהם נוסח קדום של המחברת, שכל לשון נתינה הובא בו בערך "ת". בנוסח המחברת שלפנינו, לפי כל כתבי-היד, עיקר לשון נתינה בא בערך "תן", ורק מקצתו בא בערך "ת". נוסח זה מיוצג גם בכתבי-היד שלנו (בבראשית ל, ו; במדבר ג, ט) ואם כך, אין הוא מייצג את נוסחה הראשון והמקורי של המחברת אלא נוסח מתוקן שתוקן כנראה בידי מנחם עצמו⁵⁰.

שפתן של ההערות

הערות המסורה הקשורות למחברת מנחם נכתבו בעברית, שלא כהערות המסורה ה"רגילות", שלשונן ארמית בדרך כלל. אוסיף כי גם הערות אחרות שיצר המסרן, כגון הערות הדקדוק שלו והערות הדרש, נכתבו עברית. הכתיבה בעברית מקלה על המסרן לצטט ביטויים מן המקור המעובד, מחברת מנחם, שלשונו עברית. לשונן של הערות המסורה היא לשון סטראוטיפית, ובה תכניות קבועות החוזרות שוב ושוב. רוב רובה של ההערה הוא ציטוט פסוקי ההדגמה (שלשונם עברית), ולשונה ניכרת אפוא רק בדברי הקישור שבינות לפסוקים.

כאמור לעיל, המסרן נוהג פעמים רבות להביא הערות מסורה קצרות בראש הערותיו לפני שהוא מגיע לקביעת השורש ולעיבודו של הערך המתאים ממחברת מנחם. לשונן של הערות המסורה האלה ארמית, ובאים בהן המונחים: ל', וסימנהון, חד, חס' דמל' ועוד.

49. על חלוקת נוסחי המחברת לשני הענפים ראה יוסף יהלום ואנחל סאגו-בריליוס, "עריכה ונוסח בכתבי-היד של מחברת מנחם", לשוננו מח-מט (תשמ"ה), עמ' 253-267, ובמיוחד בעמ' 257. להלן פסוקים שהמסרן מביא והבאים רק במקצת בכתבי-היד: "כמץ יסער מגרן" (הושע יג, ג; מובא לשורש מ"ץ, בראשית לו, כד) - הפסוק בא בכתבי-היד א, ב, ה, כ, ל, פ, צ; "בחרן תעמד" (דברים כד, יא; ח"ץ, ויקרא יח, ט) - א, ל, צ; "כי רגל תזורה" (איוב לט, טו; ז"ר, ויקרא כא, יב) - א, י, ל, פ, צ; "אלף למטה" (במדבר לא, ד; אל"ף, במדבר ב, טו) - א, ב, ג, ה, י, כ, ל, פ, צ; "ימששו חשך ולא אור" (איוב יב, כה; מ"ש, במדבר יד, מד) - א, ט, ל, ע, צ; "בעד החיים אל המתים" (ישעיהו ח, יט; מ"ת, במדבר יז, ו) - א, ט, ל, צ; "התחתן במלך" (שמואל א יח, כב-כג; חת"ן, דברים כז, כג) - א, ל, י, פ, צ; "וידבר אל חתניו" (בראשית יט, יד; חת"ן, דברים כז, כג) - א; "כי חתן דמים אתה" (שמות ד, כה; חת"ן, דברים כז, כג) - א, ל, צ; "ותתש בחמה" (יחזקאל יט, יב; ת"ש, דברים כט, כז) - א, י, ע, פ, ק.2.

50. ראה להלן, הערה 63.

גם בלשונו העברית של המסרן יש שקיעים מן הארמית, ובהם מונחים ששאל מן הארמית והשתמש בהם דרך קבע: לישן, לישנין (כגון "ויש לזה הלישן עינין הרבה בקר"), שורש צ"ל – בראשית לו, כב; "ויסוד המלה רא ויש לה ג' לישנין", דברים לד, יב; תריין, תרין (כגון "ועיקרו נכר ויש לו תריין דרכי בלשון קדש", בראשית מב, ז; "עיקרו בדל ויביא ממנו תרין ליש", ויקרא כ, כה), להון (כגון "ויש להון ג' עינין", ח"ן – במדבר לג, מט; הצירוף ויש להון בא ארבע פעמים לעומת הצירוף ויש להם הבא שלוש פעמים). מונחים אחרים באים בשימוש חד-פעמי בלשונו של המסרן: לשון קודשא ("ויש לו דרכים [הרבה] בלשון קודשא", ע"ר – בראשית ט, כג, לעומת המונח לשון קודש המשמש שבע פעמים), שם בר נש (אמ"ר – בראשית לו, יא), וסימנה' (לפני פירוט הוראות השורש – אל"ף – בראשית לו, טו), ודומי ("ומקנת כספך ודומי", ק"ן – בראשית יז, יג), הליש' דקר' ("הקָרְשִׁים [שמות לו, כ] עקרו קרש, וכל הליש' דקר' אחד שבילו" – שים לב ל"ה הידיעה העברית ול"ד הזיקה הארמית המשמשות זו לצד זו)⁵¹.

רוב המילים האלה הן מונחים שכיחים במסורה. ניכרת כאן אפוא השפעתה של לשון המסורה ה"קולטת" על ההערות המילוניות בעברית ששולבו בה.

המינוח

המונחים המשמשים אצל המסרן בהערות שיצר בעיבוד ערכי מחברת מנחם, מקצתם שווים למונחיו של מנחם ובאחרים יש שינוי. גם אצל מנחם וגם אצל שמואל בן יעקב אין המינוח קבוע ועקיב לחלוטין, ולעתים קרובות שני מונחים או יותר באים בהקשרים שווים. קיימת גם התופעה ההפוכה: מונח המשמש בשתי הוראות או יותר, ומשמעותו מתבררת רק על פי ההקשר. במערכת המונחים של המסרן ניכרת השפעתה של המסורה, והדבר מובן, שהרי הוא מעבד את שורשיו של המילון למעין הערות מסורה.

אסקור את מונחי המסרן לפי משמעותם בלוויית דוגמות, וכל מונח אשווה למקביליו אצל מנחם⁵².

51. המונח מלתה שבצירוף "עיקר מלתה" (כגון "המול עיקר מלתה מל", בראשית יז, יג) הוא עברי, מִלְתָּה, כמו בצירופים "עיקר מלתו", "יסוד מלתם", וגם הכתיב ב"ה מוכיח.

52. הנאמר פה מבוסס על בדיקה חלקית בלבד של מחברת מנחם. לא נכללו כאן מונחים הבאים בהערות הדקדוק של המסרן. ההערות האלה אין מקורן במחברת מנחם. מספרן אינו גדול, ובכל זאת יש בהן מונחי דקדוק רבים, כגון משקל, סמוך ומכרת, פתחה, קמץ, צרי, שתי נקודות, שלוש נקודות, רביעיות, לשון ציווי, רפה, שביל ועוד. על ההערות האלה ראה מאמרי "הערות מסורה בענייני דקדוק בכתב-יד לנינגרד עם תרגום רס"ג (ל^ט)", מחקרים בלשון ח (תשס"א), עמ' 49–75.

א. המילה הבודדת

מילה: ועיקר המלה (ת"ן – במדבר ג, ט), ועיקר מלת שיבה שב (ש"ב – ויקרא ט, לב), ועקר מלתו (צ"ף – בראשית לא, מט), ועיקר מלתה (ע"ר – בראשית ט, כג), יסוד מלתם (ח"ן – במדבר לג, מט) – עשרים היקרויות. תיבה: עיקר התיבה הזאת (רג"ל – בראשית מט, ב). מצאתי את המונח תיבה רק פעם אחת, בהיקרות שצוינה פה. המונח הרגיל הוא מילה. גם מנחם רגיל להשתמש במונח מילה.

ב. השורש

עיקר: ועיקרו (נכ"ר – בראשית מב, ז), ועקר מלתו (צ"ף – בראשית לא, מט), ועיקר מלתה (ע"ר – בראשית ט, כג), ועיקרה (כ"ל – בראשית ל, ח). יסוד: ויסוד המלה (מס"ר – במדבר לא, ה). בשימוש המונחים האלה חל מפנה במהלך עבודתו של המסרן: מתחילת התורה ועד פרק לא בספר במדבר משמש רק עיקר (73 היקרויות). משם ועד סוף התורה בא יסוד עשרים פעמים, ועיקר רק שש פעמים. המונח השגור אצל מנחם הוא יסוד. אולם גם שורש ועיקר משמשים בלשונו כגון "כל המלים האמורים בסדרי הנבואות אשר תחלתם תי"ו אשר איננה משורש המלה ולא אחוז בה אחיזת עיקר" (הערך "אבח").

ג. כלל המילים השייכות לשורש

לישן: ויש לזה הלישן ענין הרבה (צ"ל – בראשית לז, כב; כ"ל – במדבר ט, ה), וכל הליש' דקר' אחד שבילו (קר"ש – שמות לו, כ), יש לזה ליש' ג' דרכים בקריה (קל"ע – שמות כז, יד). לשון: כל לשון עֲרֹנָת [עיקרו ער] (ע"ר – ויקרא יח, ז). אלה כל המקומות שמצאתי בהם את המובן הזה. והשווה לדברי מנחם: "יש מלה רבת פנים [...] כי המלה מושכת והולכת עד אשר מתחלקת ממראה אחד עד חמשה עשר פנים" (מהד' פיליפובסקי, עמ' 11).

ד. הוראה, משמעות (של מילה או של קבוצת מילים)

לשון: ויש להון תרין עניני בקריה, חד לשון שקט וחד לשון שיפה (ש"ך – דברים כג, כ), וכולו לשון זריקה (ז' – דברים לב, כד; מנחם: "ענין זריקה המה"). ענין: ענין כנסות וצברים המה (ד' – בראשית לא, מ; ציטוט מדברי מנחם), ענין זריקה המה (ז' – ויקרא טז, יד; ציטוט מדברי מנחם), ענין רעף הוא (ער"ף – דברים ט, יד; ציטוט מדברי מנחם). גם מנחם משתמש לסירוגין במונחים לשון וענין, כגון בערך "זמר": "[...] לשון שורק ושריג המה [...] ענין שבח הם".

ה. קבוצת מילים משורש כלשהו שמשמעותן אחת ענין (ברוב המקרים). צורת הרבים היא עינינים (ק"ח – במדבר ג, מד) ולפעמים עינין: "ויש לזה הלישן עינין הרבה" (כ"ל – במדבר ט, ה), "ויש לו לישנין הרבה ועינין רבות" (ש"ת – בראשית כד, כא) – הצורה עינין היא פרי הפלולוגיה או שמא הסיומת ךַּ נתפסה כסיומת רבות של הארמית?
 לישן, *לשון: "יש לשבע ג' ליש' בלשון קודש. אחד [...] לישן שני [...] לישן שלישי [...] " (שב"ע – בראשית יא, כא), ליש' (צ"ף – בראשית לא, מט – כעשרים היקרויות), לישנין (ר"א – דברים לד, יב – שתי היקרויות), לשונות (צ"ד – ויקרא יז, יג – שתי היקרויות)⁵³.
 דרך: דרכים (ג"ר – בראשית לו, א – 16 היקרויות), וכול דרך אחד (פ"א – שמות לו, יג).
 מחלקת: המונח בא לעתים בלשון זכר ולעתים בלשון נקבה: "ויש לה שני מחלקות. המחלקת האחת [...] " (ח"ן – במדבר ב, כז), "המחלקת האחת [...] מחלקת שלישי" (ת"ן – בראשית ל, ו). ברבים: מחלקות (ד' – בראשית לא, מ; ח"ן – במדבר ב, כז), מחלקים (אמ"ר – בראשית לו, יא).
 בסך הכול המונח מחלקת משמש בתשע הערות. בכמה מהן הוא משמש בקביעות בכותרת ובפירוט, ובאחרות הוא משמש לצד המונחים הרגילים (עינין, דרך, ליש'), ונראה בעליל שבא בהשפעת לשון המחברת.
 לדוגמה: "למקצעת ב'. ויש לו ג' עינין [...] הענין השני [...] המחלקת השלישית" (קצ"ע – שמות לו, כח), "פְּעֻמְתָּיו [...] ויש לו ד' עינינים [...] המחלקת השנית [...] ענין שלישי [...] ענין רביעי [...] " (פע"ם – שמות לו, ג), "עֶרְכָּךְ [...] ויביא ממנו ב' ליש' [...] המחלקת השנית [...] " (ער"ך – ויקרא כז, ד).
 ועוד שלושה מונחים, שבכל אחד מהם המסרן משתמש פעם אחת בלבד:
 מראה: "אָלְף יביא ממנו ד' ליש' [...] המראה השני [...] המראה השלישי [...] המראה הרביעי [...] " (אל"ף – במדבר ב, טו).
 עיקר: "וַיִּטְחֵן ל'. ועקרו טחן ויש לו שני עיקר" (טח"ן – שמות לב, כ).
 שביל: "וכל הליש' דקר' אחד שבילו" (קר"ש – שמות ו, כ; כנראה, ביטוי מליצי ולא מונח).

53. מן האמור פה עולה כי המונח לשון משמש בדברי המסרן בשלוש הוראות. והנה דוגמה לשימוש שלוש ההוראות במקום אחד: "וכל לשון [=כלל המילים הגזורות מן השורש] נהיגה בכל קריה אין לו אלא לשון אחד [=קבוצת משמעות] והוא לשון [=משמעות] הליכה" (בראשית לא, יח).

לסיכום, נציג בטבלת השוואה בין המונחים המשמשים אצל מנחם ואצל המסרן לציון "קבוצת מילים משורש כלשהו שמשמעותן אחת":

מחלקת	ענין	פנים	גזרה	לישן	דרך	מראה	עיקר	שביל
מנחם	נפרץ	לעתים	לעתים	-	-	-	-	-
המסרן	לעתים	נפרץ	-	לעתים	לעתים	1	1	1

את המונח מחלקת, השגור אצל מנחם, המסרן ממיר בדרך כלל במונחים ענין, לישן, דרך. המונחים ענין ולישן הם מונחים מובהקים של המסורה, ונראה שהמסרן השתמש בהם בכוונת מכוון, כדי לשוות להערות שהעתיק צביון של הערות מסורה. שלוש הקבוצות הבאות מציגות לשונות אופייניות שהמסרן משתמש בהן.

ו. הקורפוס

בקריה (קל"ע - שמות כז, יד - 7 היקרויות; מונח שמקורו במסורה). כל קריה (כאשר יש רק קטגוריה אחת, כגון נה"ג - בראשית לא, יח - 4). במקרא (ש"ל - דברים כח, מ - 4). בלשון קודש (ספ"ר - בראשית לז, י - 7), בלשון קודשא (ע"ר - בראשית ט, כג - 1).

ז. לשון הפירוט

יש לו (ע"ר - בראשית ט, כג - 79), יש להם (ג"ל - דברים טו, י - 3), יש להון (ס"ך - במדבר כט, כז - 4). יביא ממנו (אל"ף - במדבר ב, טו - 12). מתחלק ל- (אמ"ר - בראשית לו, יא; הלשון הרגילה אצל מנחם, והיא באה פעם אחת בלבד אצל המסרן).

ח. לשון ההדגמה

כמות: "ויש לה בלשון קדש ד' עינין כמות [...] " (מ"ל - בראשית יז, יג)⁵⁴. וכמותן (כלומר, יש במקרא פסוקים נוספים באותה הוראה; שב"ע - בראשית יא, כא - 13). ודומ' (ק"ן - בראשית יז, יג)⁵⁵.

54. לשון ההדגמה וכמות משמש גם כאשר נמסר מספרן של ההוראות וכולן מפורטות. במקרה כזה המונח מציין שיש במקרא עוד פסוקים בהוראות שפורטו.
55. נראה שהמסרן הושפע כאן ממונח המסורה הבבלי ודומ', הבא בהוראה דומה (מקבילו הטברני: וחבירו). בהערות הדקדוקיות בכתב-היד המסרן משתמש פעמיים בצירוף "וכל הדומה להם" (בראשית לא, כו; שמות טז, יד).

סיכום

עיקר חשיבותה של התופעה שתוארה כאן שהיא חושפת חוליית קשר קדומה ומפתיעה בין אחד מראשוני המדקדקים העבריים ובין אחד מן הידועים שבמסרנים. הפתיחות שגילה שמואל בן יעקב בנכונותו לקלוט אל תוך המסורה חומר דקדוקי זר למסורה מעוררת למחשבה שמא היו עוד תופעות מעין אלה בעשייתם של מסרנים אחרים.

אוסף הערות המסורה שנדון פה אינו יכול להיחשב עד נוסח ישיר של מחברת מנחם, שהרי בכל ערך מילוני שצוטט חלו שינויים וקיצורים. אולם בכל זאת יש לאוסף הזה חשיבות בהיותו עדות קדומה לתפוצת מחברת מנחם ולהתקבלותה במזרח שנים לא רבות אחרי כתיבתה. נוסח המחברת המשתקף בהערות המסורה קרוב לענף המזרחי של המחברת.

לסיום אעיר כי לא מצאתי כל התייחסות של המסרן אל השגותיו של דונש בן לברט על מנחם, גם כאשר עסק בעניינים שהעיר עליהם דונש⁵⁶.

56. מצאתי שלוש דוגמות: (א) "ולבקר בהיכלו" (תהלים כז, ד) – מנחם מחבר אותו אל "כבקרת לעה עדרו" (יחזקאל לד, יב), והמסרן מביא את דבריו (במדבר ז, טו). דונש חולק ומפרש מלשון 'בוקר, שָׁחַר' (ספר תשובות דונש בן לברט, מהד' פיליפובסקי, לונדון ואדינבורג תרט"ו, עמ' 53). (ב) "פור עצמות חנך" (תהלים נג, ו) – מנחם מביאו בערך "חן", ובעקבותיו המסרן (בראשית לט, כא). דונש חולק וסבור כי "ך חונך מן יסוד המלה" (עמ' 63). (ג) "מה נחנת בבא לך חבלים" (ירמיהו כב, כג) – מנחם מפרשו מלשון חניה (ראה גם דבריו בערך "אבח"), והמסרן הולך בעקבותיו שלוש פעמים (בראשית לט, כא; במדבר ב, כז; דברים כח, ג). לדעת דונש, "פתרונו: מה מצאת חן" (עמ' 64). במקום אחד (בראשית לו, טו) ייתכן שהמסרן רצה להדגיש את תמיכתו בדברי מנחם כנגד החולקים עליו. הוא מביא את הפסוק "ואני ככש אלון" (ירמיהו יא, יט) ומקדימו לפסוק "אלוף נעורי אתה" (ירמיהו ג, ז). המשמעות המשותפת לשני הפסוקים היא "גדולים וראשים", כדברי מנחם. אולם אף אם התכוון המסרן לתמוך בעמדת מנחם, כוונתו כנראה להסתייג מדברי יהודה בן קוריש שצוטטו במחברת עצמה ולאוו דווקא מדברי דונש (התומך ביהודה בן קוריש. לדעתם, "כבש אלון" הוא כמו "כבש ואלון", כלומר כבש ופר).

נספח: הערות המסורה המבוססות על מחברת מנחם⁵⁷

ספר בראשית

[נְעָרֹת] ג' וחד נְעָרֹת וסימנהון

וערות אביהם לא ראו

ערות אביך וערות אמך

שאר:

[וחד וערות] מלכא

ועיקר מלתה ער ויש לו דרכים [הרבה] בלשון קודשא כמות

וערות אביהם

[ע??תך ל??ה?⁵⁸]

בראשית ט, כג

ויקרא יח, ז

ויקרא כ, יט

עזרא ד, יד

בראשית ט, כג

בראשית יא, כא

בראשית יא, כא

משלי כד, טז

דניאל ט, כד

דברים טז, ט

בראשית כה, לג

בראשית כה, לג

בראשית כא, לא

בראשית יז, יג

בראשית יז, יג

יש לשבע ג' לישי בלשון קודש

אחד שבע שנים

כי שבע יפול וכמותן

לישן שני שבועים שבעים

שבעה שבעות:

לישן שלישי השבעה לי

וישבע לו

כי שם נשבעו: וכמותן:

ומקנת

יש לה דרכים הרבה בקר' ועקרה קן

ומקנת כספך

57. מובאות פה כל הערות המסורה בכ"י ל⁵⁷ המבוססות על מחברת מנחם. ההערות סדורות על פי סדר הופעתן בכתב-היד. מראה המקום הראשון בכל הערה (הבא באות שמנה) מציין את פסוק העיגון שלה, היינו הפסוק מן המקרא שההערה הובאה אליו (ברוב המקרים מראה המקום הזה מופיע שוב לצד ציטוט הפסוק בגוף הערת המסורה). החוליה הראשונה ברוב ההערות היא הערת מסורה קצרה שאינה קשורה למחברת מנחם. במקום שיש להערה זו מקבילה באוסף המסורה של גינצבורג (כ"ד גינצבורג, המסורה על-פי כתב-יד עתיקים, לונדון 1885 [דפוס-צילום, ירושלים תשל"א]) צוין בראש ההערה מספר הסעיף באוסף זה. הוספתי ניקוד במילות העיגון הבאות בראש ההערה. ניקוד זה אינו נמצא בכתב-היד. מילים או אותיות הבאות בסוגריים מרובעים הן שחזור של מה שהיה בכתב-היד ונמחק או נשחת. סוגריים עגולים מורים על מחיקה, וסוגריים מזווים – על תוספת בכתב-היד. הסימן [...] מורה על קיטוע בהערה. סימן הקיטוע סומן בהמשך ישיר למראה המקום האחרון גם כאשר יש להניח שבאו במקום הקיטוע פסוקים נוספים והוראות נוספות מן הערך המצוטט במחברת.
58. מנחם מביא שמונה מחלקות בערך "ער", והמסרן לא היה יכול לפרטן מקוצר המקום.

בראשית יד, יט	ודומ' אחד קנה שמים:
במדבר לב, א	ומקנה [רב] [...]
שיר השירים ד, יז	אחד קנה [וקנמון]
שמות ל, כג	וקנה בשם
שמות כה, לב	אחד וששה קנים
ישעיהו יט, ו	קנה וסוף
יחזקאל לב, טז	קינה היא [...]
שמואל ב כא, טז	[ו]משקל [קינן]
בראשית יז, יג	המול
	עיקר מלתה מל ויש לה בלשון קדש ד' עינין כמות
בראשית יז, יג	המול ימול וכמותן:
דברים א, א	ענין שני בערבה מל סוף
	מול הפסגה ⁵⁹ וכמותן
יחזקאל כח, טז	ענין שלישי מלו תוכך
איוב לב, יח	כי מלתי מלים: וכמותן
בראשית כא, ז	ענין רביעי מי מלל לאב'
תהלים קו, ב	מי ימלל גבורות ייי
בראשית יח, כז	וְאָפֶר
	יש לו שני עיני' בקריה
בראשית יח, כז	עפר [ואפר] [...]
מלכים א כ, לח	[ענין אחר] ויתחפש באפר:
מלכים א כ, מא	[ויסר] את האפר מ[על עיניו]
בראשית כד, כא	מְשַׁתָּאָה ל'
	ועיקרו שת ⁶⁰ ויש לו לישנין הרבה ועינין רבות
תהלים צ, ה	כמות שתה עונתינו:

59. כך בכל כתבי-היד של המחברת (על פי מהד' בדיליוס). אולם אין הצירוף בא במקרא, ונראה שכוונתו ל"מול הגלגל" (דברים יא, ל). פיליפובסקי כתב במהדורתו "מול הגלגל" בלא כל הערה על שינויי נוסחאות.

60. במחברת הובא מְשַׁתָּאָה בערך "שא" בתוספת ההסבר "קרוב מבהלה, כענין על יומו נשמו אחרנים [איוב יח, כ]". המסרן שייך את המילה בטעות לשורש ש"ת, וציטט את הוראות השורש הוזה במחברת (פרט להוראה השישית במחברת, "רומה אמין שתיך פתיה אמין שת" [דניאל ג, א], אולי משום שהיא בארמית?). יש לציין כי שלא כשיטתו אין המסרן משבץ את פסוק העיגון באחת מהוראות השורש ש"ת, ואף אינו מביאה כהוראה לעצמה, ושמה הדבר מעיד על היסוסיו כאן.

ישעיהו כ, ד	וכמות וחשופי שת:
בראשית כד, יח	וכמות שתה אדני:
ויקרא יג, מח	וכמות או בשתי:
ישעיהו יט, ה	וכמות ונשתו מים:
ישעיהו י, יז	וכמות שיתו ושמירו:

בראשית כד, לב

וּמְסֹפָא ל'

ועיקרו סף ויש להון ענין הרבה בקר'

בראשית כד, כה	כמות גם מספוא:
תהלים עג, יט	וכמות ספו תמו:
דברים כט, יח	וכמות ספות הרודה:
יחזקאל מ, ו	וכמות סף השער:
יונה ב, ז	וכמות סוף חבוש לראשי:
תהלים קלו, יג	וכמות לגזר ים סוף ⁶¹ :
קהלת יב, יג	וכמות סוף דבר:

בראשית ל, ו

[יִתֵּן]

עקרו תן ולו ד' מחלקת בלשון קדש

בראשית ל, ו	המחלקת האחת ויתן לי בן
הושע ט, יד	תן להם יי:
שופטים ה, יא	מחלקת [שני] [בין משאבי] שם יתנו צדקות:
איכה ד, ג	מחלקת שלישי גם תנים ⁶² חלצו:
שופטים יא, מ	מחלקת שלישי ⁶³ לתנות לבת יפתח:

61. במחברת הובא פסוק זה במחלקה אחת עם קודמו. שתי מחלקות מן המחברת לא נזכרו כאן: "סף רעל" (זכריה יב, ב), "בסופה ובשערה" (נחום א, ג). השורש ס"ף הובא עוד בשני מקומות בכתב-היד (ויקרא כז, טו; דברים כח, לח) ושם הובאו המחלקות שאינן באות כאן.

62. הפסוק צוטט כאן על פי צורת הקרי (הכתיב: "תנין", וכך במחברת מנחם בשתי מהדורותיה).

63. צ"ל "רביעי". בשורש זה ראוי להעיר על סדרת קשיים בהבנת נוסח המחברת והשגת דונש:

לפי כתב-היד הידועים לנו (על פי שתי מהדורותיה של המחברת) מנחם מביא את לשון נתינה מקצתו בערך "תן" ומקצתו בערך "ת". שני הפסוקים הבאים בערך "ת" הם "ויתן להם צידה לדרך" (בראשית מה, כא) ו"מתת אלהים" (קהלת ג, יג). אין ספק שהפסוק הראשון משובש, אף שהוא בא בכל כתב-היד, וצ"ל "ולתת להם צידה לדרך" (בראשית מב, כה), שאם לא כן לא ברור מדוע אינו שייך לערך "תן". אכן, פסוק זה מופיע בכ"א, א, שהוא כתב-היד העתיק ביותר המתוארך של המחברת. אולם דונש (מהד' פיליפובסקי, עמ' 96) מצטט שני פסוקים אחרים מן הערך "ת" של מנחם ("ביום תת ה'", יהושע י, יב; "תנה בני לבך", משלי כג, כו), ומשמע מדבריו שלשון נתינה לא הובא אצל מנחם אלא בערך "ת" בלבד. כך משמע גם מלשונו של רבנו תם שם ("תת ותן ענין אחד להם, וראה מנחם פתרונו, החבירים להיות אחדים"). נראה אפוא שנוסח המחברת שבידינו הוא תיקון בעקבות השגת דונש, ובעצם

313י	[יְכַלְתִּי ג']
בראשית ל, ח	[ע]ם אחתי גם יכלתי
ג שופטים ח, ג	ומה יכלתי עשת
יג תהלים מ, יג	ולא יכלתי לראות:
	ועקרה כל ויש לה דרכים הרבה במקר'
בראשית מה, יא	[ו]כלכלתי אתך:
במדבר יד, טז	מבלתי יכלת יי:
במדבר כה, יא	ולא כליתי את:
בראשית כז, ג	כליך תליך
שמואל א כה, לג	אשר כליתיני:
תהלים ג, ב	מציון מכלל יפי:
שמואל א ד, יט	וכלתו אשת
תהלים לה, י	כל עצמותי:
ויקרא ו, טו	כליל תקטר ⁶⁴ :
מלאכי א, יא	וארור נוכל:
	ואנחנו נתן מעט והמשכ' יבינו ⁶⁵ :
122נ*	וַיְנַהֵג ד' וְסִימְנָהוּ ⁶⁶
בראשית לא, יח	וינהג את כל מקנהו
שמואל א כג, ה	מקניהם

הודאה בתפיסתו. אלא שהפסוקים שהובאו תחילה הוחלפו באחרים, אולי כדי לטשטש את ההודאה. הפסוק "תנה את נשי" (בראשית ל, כו) הובא עתה בערך "תן" במקום "תנה בני לברך" שהיה תחילה בערך "ת"; "תן להם כפעלם" (תהלים כח, ד; או "תן להם ה'", הושע ט, יד, כנוסח המסרן שלנו) הובא בערך "תן" כנגד "ביום תת ה'" שהיה תחילה בערך "ת" (או כנגד הפסוק הבא במקומו, "ולתת להם צידה"); "מתן בסתר" (משלי כא, יד) הובא בערך "תן" כנגד "מתת" בערך "ת". אם נכונה ההשערה שהובעה כאן, עלינו להסיק ששמואל בן יעקב החזיק בידו את הנוסח המתוקן של המחברת, ובו בא עיקר לשון נתינה בערך "תן". וראה עוד ציטוט של הערך "תן" שהוא מצטט בכמדבר ג, ט.

64. פסוק זה הובא במחברת במחלקה אחת עם קודמו.

65. המסרן מתנצל כאן על שלא הספיק לו המקום להביא מכל המחלקות שבמחברת. הוא לא הביא את שתי המחלקות האחרונות, וכן דילג על המחלקות הרביעית, השישית והשמינית (אפשר שראה מקצתן כלולות במחלקה השלישית). על לשונות הקיצור של המסרן ראה לעיל, עמ' 199-200.

66. לפי נוסחנו יש חמש היקרויות, אולם מניין ד בא גם בל² לפסוק. ואפשר שהערת מסורה זו היא ממקור בבלי ונוסח בכל בשמות ג, א היה "וַיְנַהֵג את הצאן", בפיעל. פסוק זה לא שרד בכתב-יד בניקוד בבלי (על פי המפתח בספרו של ייבין הנוצר בהערה 16). יש להעיר עוד כי גם בתרגום אונקלוס (במהד' תורת חיים, חמשה חומשי תורה... עם תרגום אונקלוס מוגה על-פי התאג', ירושלים תשמ"ו-תשמ"ח) יש הברל בין בראשית לא, יח (וַיְבָרַךְ אֱלֹהִים) ובין שמות ג, א (וַיְבָרַךְ).

דברי הימים א כ, א	יואב
דברי הימים ב כה, יא	ואמציה:
	וכל לשון [נהיגה] בכל קריה אין לו אלא לשון אחד והוא לשון הליכה:
בראשית לא, מ	וַתֵּדַד [ל']
	ועיקר המילה] ד ויש לה מחלקות הרבה ⁶⁷ כמות
נחמיה ג, ו	ידוד ממך
בראשית לא, מ	ותדר שנתי
שיר השירים ה, י	עינין אחר דודי צח וכמותן
משלי כח, יג	מודה ועוזב וכמותן
זכריה ב, ד	לידות את קרנות הגוים: וכמותן
נחמיה יב, לח	והתודה הש' ההולכת – ענין כנסות וצברים המה ⁶⁸ :
בראשית לא, מט	וְהִמְצָפָה ל'
	ועקר מלתו צף
בראשית לא, מט	יצף יי וכמותן
שמות לו, לח ועוד	וליש' אחר צפה ⁶⁹ ראשיהם וכמותן[ן]
משלי טז, כד	וליש' אחר צוף [ד]בש וכמותן
דברים יא, ד	ליש' אחר אשר הציף וכמותן
ישעיהו לח, יד	ליש' אחר כן א[צפצף]
ישעיהו ח, יט	המצפצפים והמהגים] וכמותן
בראשית לו, יא	אוֹמֵר
	מתחלק לשלשת מחלקים
תהלים יט, ד	כמות אין אומר אין אומר ⁷⁰ ואין דברים:

67. ברוב כתבי-היד של מחברת מנחם יש מחלקה אחת בערך "דד" ("דדיה ירֶךְ", משלי ה, יט) ושש מחלקות בערך "ד", ונראה שזה הנוסח שעמד לפני המסרן. בכ"י א של המחברת (ובעקבותיו במהד' בדיליוס) באות כל שבע המחלקות בערך "דד", אולם בסוף נאמר "כלם המחלקות מאות אחת זולתי דדים".

68. המסרן ציטט פה מן המחברת את ההסבר למחלקה האחרונה. הציטוט הוא בלשון רבים ("המה") כמקור, אף שצוטט כאן פסוק אחד בלבד! המסרן דילג על המחלקה הרביעית ("אודך בכלי נבל", תהלים עא, כב).

69. גם במהדורת בדיליוס "צפה" בלא ו. במקרא: "וצפה". נראה שמנחם אינו מקפיד על השמטת ו או ה בראש ציטוט. השווה גם לפסוקים "אבן הבדיל" (זכריה ד, י) ו"ברזל ועפרת וברזל" (יחזקאל כב, כ) שהובאו בכתב-היד בויקרא כ, כה בהשמטת אם הקריאה שבראשם. וראה להלן, הערה 152.

70. המילים "אין אומר" נכפלו בטעות.

ישעיהו טז, ז	מחלקת שני שנים שלשה גרגרים בראש אמיר
ישעיהו יז, ט	כעזובת החרש והאמיר:
בראשית לו, יא	מחלקת שלישי שם בר נש ⁷¹ תימן אומר
בראשית לו, טו-טז	אַלֹּף, אַלֹּפִי
	יש לו בקר' ד' עיני' וסימנה'
שמואל א יח, ז	הכה שאול באלפיו
במדבר י, לו	רבבות אלפי ישראל:
ירמיהו יא, יט	ענין שני ואני ככבש ⁷²
ירמיהו ג, ז	אלוף נעורי אתה
איוב טו, ה	ענין שלישי כי יאלף עונך
משלי כב, כה	פן תאלף ארחתיו:
ישעיהו ל, כד	ענין רביעי והאלפים והעירים
משלי יד, ד	באין אלפים:
בראשית לו, כ	יִשְׁבִּי
	עקרו שב ויש לה ענינים הרבה ⁷³
תהלים קי, א	שב לימיני
בראשית לו, כ	ישבי הארץ
ירמיהו ח, ד	ענין אחר אם ישוב ולא ישוב:
ירמיהו ח, ה	ענין אחר מדוע שובכה:
במדבר כא, א	ענין אחר וישב ממנו שבי:
תהלים קמז, יח	ענין אחר ישב רוחו יזלו
איוב יח, ה	ענין אחר שביב אשו:

71. מנחם אינו כולל במילונו שמות פרטיים. המסרן הוסיף פה הוראה ("מחלקת") שאינה אצל מנחם, ויחד אותה לשם הפרטי שאליו ייחס את הערת המסורה. על הוראה זו הוסיף המסרן הגדרה הלקוחה ממונחי המסורה "שם בר נש". לעומת זאת השמיט המסרן את המחלקה השנייה במילונו של מנחם, ובה הפסוקים "את ה' האמרת [...] וה' האמירך" (דברים כו, יז-יח) ו"יתאמרו כל פועלי און" (תהלים צד, ד).

72. ייתכן כי בהביאו את הפסוק הזה ובהעמידו אותו בראש הפסוקים במשמעות זו המסרן רומז על תמיכתו בתפיסת מנחם המנוגדת לשיטתם של יהודה בן קריש (שצוטטה בדברי מנחם) ושל דונש (בהשגותיו). אולם אין ראייה שהמסרן הכיר את השגות דונש. יוער עוד כי המסרן הביא את השורש אל"ף גם במקום אחר (במדבר ב, טו), ושם לא הביא את הפסוק "ככבש אלוף".

73. המסרן מונה פה שש משבע המשמעויות על פי סדרן במחברת ומשמיט את המשמעויות החמישית "בשובה ונחת תושעון" (ישעיהו ל, טו).

בראשית לו, כד	מָצָא
משלי ל, לג	עיקרו מן ויש לו ד' עיני
ישעיהו טז, ד	ענין אחד כי מין חלב
בראשית לו, כד	כי אפס המן
בראשית יח, ג ועוד	ענין שני אשר מצא את הימים
שמות יב, טו	מצאתי חן בעיניך:
שמות כט, ב	ענין שלישי מצות תאכלו
במדבר ו, טו	ורקיקי מצות
הושע יג, ג	סל מצות
תהלים א, ד	כמן יסער מגרן ⁷⁴
	כי אם כמן:
בראשית לז, א	מְגוֹרֵי
	עיקרו גר ויש לו דרכים הרבה כמות
בראשית לז, א	גמגורי ⁷⁵ אביו
בראשית כג, ד	גר ותושב ⁷⁶ :
מיכה א, ו	דרך אחר והגרתו לגי
איוב כ, כה	נגרות ביום אפר:
איוב יט, כט	דרך שני גורו לכם מפני
תהלים לט, יא	מתגרת:
חבקוק א, טו	דרך שלישי יגורוהו בחרמו
משלי ל, א	דברי אגור ⁷⁷ :
ויקרא יא, ז	דרך רביעי גרה לא יגר:
ישעיהו נח, א	דרך חמישי [קרא בגרון]
ירמיהו ב, כה	[ו]גרוןך מצמ[אה]
בראשית מט, ט	דרך ששי(ת) גור אריה:
מלכים א ז, ט	דרך שביעי מגררות במגרה:

74. זה העניין הרביעי, אף שלא ציין זאת המסרן במפורש. במחברת המשמעות הזאת באה שנייה. הפסוק האחרון שהובא כאן אינו בכתב־היד ג, ט, י, ע (ובמהד' פיליפובסקי), אולם הוא בא בכתב־היד א, ב, ה, כ, ל, פ, צ (ובמהד' בדיליוס).
75. צ"ל "מגורי". המסרן החל, כנראה, להעתיק מן המחברת "גר ותושב", ואחר כך נמלך והקדים את פסוק העיגון.
76. לא פסוק זה הובא במחברת. הובאו שם הפסוקים "גר אנכי" (תהלים קיט, ט) ו"גרים ותושבים" (ויקרא כה, כג).
77. בכל כתב־היד במהד' בדיליוס אין הפסוק בא בערך "גר", וכנראה משתקף פה נוסח קדום של מחברת מנחם. ראה לעיל, עמ' 207–209.

בראשית לז, י	[יִסְפָּר] אל אביו עיקרו ספר ויש לו ד' ליש' בלשון קודש כמות [...]
הושע ב, א בראשית טו, ה	מספר ב[ני ישראל] אל וספר [הכוכבים] [...] ⁷⁸
בראשית לז, כב	הַצִּיל ל' יש לזה הלישן עינין הרבה בקר' ⁷⁹
אסתר ד, יד עמוס ג, יב ישעיהו לח, ח תהלים קג, ה שמות טו, י שמות יב, ה דברים כח, מב דניאל ו, יא	רוח והצלה יציל הרעה: וענין אחר את צל המעלות ענין אחר בצלצלי שמע: ענין אחר צללו כעופרת: ענין אחר צלי אש ומצות ענין אחר יירש הצלצל: ענין אחר ומצלא ומודא:
בראשית לט, כא	[חננו] ל' יש לו תרין ענין[ן] בלשון קוד[ש]
בראשית לט, כא משלי ד, יט תהלים פד, יב תהלים נז, ב ירמיהו כב, כג תהלים נג, ו במדבר יג, יט	ויתן חנו כי לוית חן חן וכבוד יתן חנני אלהים ⁸⁰ [...] מה נחנת בזר ⁸¹ [ע]צמות חנך הבמחננים אם וכמות[ן]

78. המשך ההערה קטוע בשל קרע בכתב-היד.

79. המסרן מקדים כאן את המחלקה הרביעית, שהפסוק שייך לה. אחר כך הוא מביא את כל המחלקות כסדרן, חוץ מן המחלקה החמישית ("ויתנצלו בני ישראל" [שמות לג, ו], "אשר הציל" [בראשית לא, טז] ועוד). אפשר שסבר המסרן שיש לצרף משמעות זו למשמעות "רוח והצלה" שהביא בראש ההערה.

80. בנוסח המחברת שלפנינו פסוק זה בא במחלקה נפרדת, ונאמר עליה "והיא קרובה לראשונה". המסרן הביא את השורש ח"ן לא פחות מארבע פעמים. פעמיים הביא שתי מחלקות והתעלם מן השלישית (במדבר ב, כז ודברים כח, ג). במקום אחד מנה שלוש מחלקות (במדבר לג, מט), ואילו כאן כלל את "חנני אלהים" במחלקה של לשון חן. נראה בעיניי כי נוסח המחברת שהיה בידי המסרן היה זהה לנוסחנו, ובכל פעם שהביא את הערך "חן" עיבדו המסרן מחדש והכריע בדרך אחת מה ייעשה במחלקה השנייה ה"קרובה לראשונה": להביאה בפני עצמה, לצרפה לקודמתה או להתעלם ממנה כליל.

81. נוסחנו: "פזר".

בראשית מב, ז	וַיִּתְּנָהּ לִי וַעֲיָקְרוּ נָכַר וַיֵּשׁ לֹא תַרְיִין דַּרְכֵי בַלְשׁוֹן קָדֵשׁ
עובדיה יא	וּנְכָרִים בָּאוּ שַׁעֲרָיו
שמות כא, ה	לַעֲם נְכָרִי לֹא
בראשית מב, ז	[וַיֵּת] נָכַר אֱלֹהִים
מלכים א יד, ו	מִדּוּעַ ⁸² אֵת מִתְנַכְרָה:
שמואל א כג, ז	דֶּרֶךְ שְׁנֵי נָכַר אוֹתוֹ אֱלֹהִים
עובדיה א, יב	בַּיּוֹם נְכָרוֹ
איוב לא, ג	וּנְכַר לַפְעֲלֵי אוֹן
בראשית מב, ט	מִרְגְּלִים
שמואל ב יט, כב	עֵינֶיךָ הִתִּיבָה הַזֹּאת רֶגֶל וַיֵּשׁ לָהּ עֵינֵי בְקָרִי כְמוֹת
בראשית מב, ט	וַיִּרְגַל בְּעַבְדְּךָ
שמואל א כד, ג	מִרְגְּלִים אֲתָם ⁸³
רות ג, יד	עֵינֵי אַחֵר לֵהֲסֹךְ אֵת רִגְלָיו:
בראשית ל, ל	עֵינֵיךָ אַחֵר וְתִשְׁכַּב מִרְגְּלוֹתַי
	עֵינֵיךָ אַחֵר וַיִּבְרַךְ יְיָ אוֹתְךָ לְרִגְלֵי:
	סֵפֶר שְׁמוֹת
שמואל א כו, י	יִגְפְּנוּ לִי ⁸⁴
שמות כא, ג	וַעֲיָקְרוּ גִף וַיֵּשׁ לָהֶם ד' מַחְלָקִי
נחמיה ז, ג	אִם בַּגְּפוֹ יִבֹּא בַּגְּפוֹ
שמות לב, לה	הַמַּחְלָקִי הַשְּׁנִיִּת יִגִּיפוּ הַדְּלָתוֹת
משלי ט, ג	הַמַּחְלָקֶת הַשְּׁלִישִׁית וַיִּגֶף יְיָ אֵת הָעַם:
דניאל ז, ד	הַמַּחְלָקֶת הַרְבִּיעִית עַל גְּפֵי מְרוֹמֵי
שמות טז, יד	גַּפֵּיךָ דֵּי נֶשֶׁר
ויקרא יז, א	כְּכַפֵּר לִי וְחָסִי
	וַעֲיָקְרוּ כַּפֵּר וַיֵּשׁ לֹא עֵינֵיךָ הַרְבֵּה
	בַּנֶּפֶשׁ יִכְפֹּר:

82. נוסחנו: "למה זה", אולם ממהד' בדיליוס עולה כי כל כתבי-היד גורסים פה "מדוע" (פיליפובסקי מביא "למה זה" בלא להעיר דבר), ונראה שכך כתב מנחם אם בשגגה ואם על פי נוסח שהיה בידו.

83. במחברת הובאו שני הפסוקים הראשונים בשתי מחלקות, ואילו המסרן, כנראה, רואה אותם כשווי משמעות. כמו כן השמיט המסרן את המחלקה החמישית, "שלוש רגלים".

84. הערת המסורה נמסרה לחיבה פִּנְגָפוּ (שמות יב, כז).

בראשית ו, יד	וכפרת אתה:
תהלים קמז, טז	כפור כאפר
שמות טז, יד	דק ככפר:
שמות כה, יז ועוד	כפרת:
שופטים יד, ה	כפיר אריות
שיר השירים ד, יג	ככפרים
דברי הימים א כז, כה	בערים ובכפרים:
עזרא א, י	כפורי זהב: כפורי כסף
דברי הימים א כח, יז	ולכפורי הזהב:
59ג	גִּד ב'
שמות טז, לא	והוא כזרע גד
במדבר יא, ז	והמזן כזרע
	ועיקר גד ויש לו ליש' הרבה
בראשית מט, יט	גד גדוד:
שמות טז, לא	והוא כזרע גד:
מלכים א יח, כח	ויתגדרו כמשפטם:
בראשית לח, יז ועוד	גדי עזים:
דברים לג, יד	ממגד תבואות:
בראשית לב, לג	גיד הנשה
יהושע ג, טו	מלא על כל גדותיו כל:
שמות כה, ה	וְעֹלֹת חֹסֶה בְּשִׁבְלֵי שְׁעֵיקְרוּ עַר
	יש לו ענינין הרבה
ויקרא ז, ח	עור העלה ⁸⁵
שמות כה, ה	וערת אילם:
תהלים לה, כג	העירה והקיצה:
בראשית כד, כ	ותער כדה:
ישעיהו סד, ט	ערי קדשך:
שמואל א כה, טז	סר מעליך ויהי ערך:
תהלים קלז, ז	עָרוּ עָרוּ
בראשית ט, כג	וערו[ת] אביהם:
מלאכי ב, יב	ער וענה:
ישעיהו יט, ז	ערות על:
ירמיהו יז, ו	כערער בערבה:

85. משמעות זו אינה נזכרת אצל מנחם, והביאה המסרן אגב הפסוק. אפשר שצירפה מנחם אל "ענין חשפה" שבמחלקתו החמישית.

447*	וְנוֹעַדְתִּי ב' חַד מְלִי וְחַד חֹסִי
שמות כה, כב	לך
שמות כט, מג	שמה
	ויעקרו עד ויש לה דרכים הרבה
שמות כה, כב	ונעדתי לך
תהלים מח, ה	המלכים נועדו:
ישעיהו כו, ד	אחר בטחו ביי עדי עד:
הושע ב, טז	אחר ותעד נזמה:
ישעיהו לג, כג	אחר אז חלק עד שלל
בראשית מט, כז	יאכל עד:
משלי כה, ב	אחר מעדה בגד:
	ונשאר לה הרבה ואנחנו נתנו יד ⁸⁶ :
שמות כה, כז	לְעַמָּת
שמואל ב טז, יג	לְעַמָּתוֹ
	כולי חס' בשביל שעקם עם ⁸⁷
	יש לו חמשה עינינין
ישעיהו מג, כא	עם זו יצרתי
דברים לג, יט	עמים הר
יחזקאל כח, ג	ענין שני סתום לא עממוך
איכה ד, א	יועם זהב
איוב יב, טז	ענין שלישי עמו עז וגבורה ⁸⁸
איוב יב, ב	ועמכם תמות:
שמות כה, כז	רביעי לעמת המסגרת:
ישעיהו יא, טו	חמישי בעים רוחו:

86. מנחם מביא אחת-עשרה מחלקות בערך "עד". המסרן פתח במחלקה התשיעית, הקשורה לפסוק שאליו הובאה ההערה, ואחר כך הביא את ארבע המחלקות הראשונות ופסק, והוא מתנצל על הקיטוע (לשון "נתנו יד" על פי איכה ה, ו).

87. המסרן מציע הסבר דקדוקי לכתיב החסר שהמסורה מעידה עליו: ה־י אינה מן השורש ועל כן היא חסרה.

88. הבאה זו היא עירוב של לשון שני פסוקים סמוכים במקרא (על פי נוסחנו): "עמו חכמה וגבורה" (איוב יב, יג) ו"עמו עז ותושיה" (שם, טז). אולם הנוסח הבא בו מופיע גם ברוב כתבי-היד של המחברת (א, ב, ג, ה, כ, ל, ע), ומכאן (על פי עקרון "הגרסה הקשה") שאכן, כך היה נוסח המחברת (בכתבי-היד ט, י, פ, תוקן "ותושיה" כבמקרא; כך על פי מהד' בדיליוס, ושם נדפס בטעות "ותושיע"). אין להסיק מכך שזה היה נוסח המקרא של מנחם, שהרי אפשר שציטט מן הזכרון וטעה.

שמות כה, לג ועוד	מְשַׁקְדִים כּוֹל' חס' בשביל שהעקר שקד ויש לו שנים דרכים
עזרא ח, כט	שקדו ושמרו
ירמיהו ה, ו	נמר שקד
דניאל ט, יד	וישקד ייי על:
במדבר יז, כג	דרך שני ויגמל שקדים
שמות כה, לג	משקדים בקנה
בראשית מג, יא	בטנים ושקדים:
שמות כו, כו	עֲצֵי
שמות כו, כו	עיקרו עץ ויש לה ד' דרכים בקר' עצי שטים
ירמיהו ו, ו	כרתו עצה
תהלים לג, יא	מחלקת שנית עצת יי לעולם:
ויקרא ג, ט	המחלקת השלישית לעמת העצה:
משלי טז, לו	מחלקת רביעית עצה עיניו:
שמות כז, יד	קְלָעִים
שמות לה, יז	יש לזה ליש' ג' דרכים בקריה קלעי החצר
שמות כז, יד	קלעים לכתף:
שמואל א כה, כט	ענין שנית בתוך כף הקלע
שמואל א יז, נ	בקלע ובאבן
שופטים כ, טז	כל זה קולע:
מלכים א ו, כט	ענין שלישי מקלעות כרובים
מלכים א ו, יח	מקלעות פקעים:
שמות ל, ט [+כט, מ]	וְנֹסֶף ב'
איוב לח, ח	ועיקר' סך ויש לו עיני הרבה ויסך בדלתים
שמות לה, טו	את מסך הפתח
שמות ל, ט	ענין אחר [ונסך] לא תסכו עליו
ישעיהו ל, כב	ענין אחר מסכת זהבך
ירמיהו י, יד	כי שקר נסכו
ישעיהו יט, ב	ענין אחר [וסכסכתי מצרים?]
שמות לב, כ	וַיִּטְחֶן ל'
שמות לב, כ	ועקרו טחן ויש לו שני עיקר' ויטחן עד אשר דק

ישעיהו מז, ב איוב לא, י	קחי רחים וטחני קמח גלי [...] עינין [שני תטחן] לאחר אשתי
שמות לב, כה	פְּרָעָה ל' ועיקרו פרע ויש לו שני עינין
שמות לב, כה משלי א, כה במדבר ה, יח ויקרא י, ו יחזקאל מד, כ	כי פרע הוא כי פרעה ותפרעו כל עצתי [הענין] השני ופרע את ראש האשה ראשיכם אל תפרעו ופרע לא [ישלחו]
שמות לו, כ	הַקָּרְשִׁים עקרו קרש וכל הליש' דקר' אחד שבילו
שמות כו, טו יחזקאל כז, ו	קרשים קרשך עשו שן:
שמות לו, כז [+כו, ב]	וּלְיַרְפָּתִי ב' ועיקרו ירך ויש לו תרין עיני'
שמות א, ה שמות כח, מב בראשית כד, ב שמות לו, כז שמות כו, כז	יצאי ירך יעקב ממתנים ועד ירכים שים נא ירך תחת ירכי הענין השני ולירכתי המשכן לירכתיים ימה:
שמות לו, כח [+כו, כג]	לְמִקְצֹעַת ב' ויש לו ג' עינין ועיקרו קצע
תהלים מה, ט ויקרא יד, מא שמות כו, כג יחזקאל מו, כא	מר ואהלות קציעות: הענין השני ואת הבית יקצע מבית: המחלקת השלישית למקצעת המשכן והנה חצר במקצע
שמות לז, ב	[וַיִּצְפְּהוּ] עיקרו צף ויש לו עינינין הרבה
נחמיה ב, ב ירמיהו מח, יט שמות לז, ב משלי טז, כד תהלים יט, יא	צפה דרך אל דרך עמדי וצפי: ענין שני [ויצפהו זהב טהור] [ענין שלישי] צוף דבש אמרי ונפת צופים

ענין רביעי צפו מים על ראשי:	איכה ג, נד
ענין חמישי כסוס [עגור כן אצפצף]	ישעיהו לח, יד
[ע]נין ששית(!) צפצפה שמו	יחזקאל יז, ה
פְּעַמְתָּיו	שמות לז, ג
עיקרו פעם ויש לו ד' עינינים	
פעם בחרץ	משלי ז, יב
פעמים רבות:	תהלים קו, מג
המחלקת השנית לפעמו דן ⁸⁹	שופטים יג, כה
הרימה פעמיך:	תהלים עד, נ
ענין שלישי מה יפו פעמיך בנעלים	שיר השירים ז, ב
פעמיו ירחץ:	תהלים נה, יא
ענין רביעי על ארבע פעמתיו	שמות לז, ג
פעמן ורמן ⁹⁰ :	שמות לט, כו
מְקַשָּׁה	שמות לז, ז
עיקרו קש:	
קש לפני רוח:	תהלים פג, יד
לקשה יום:	איוב ל, כה
יקשת[י] לך:	ירמיהו ג, כד
הקשואים דאת	במדבר יא, ה
מקשה תעשה:	שמות כה, לא
כתמר מקשה המה ⁹¹ :	ירמיהו י, ה
וארכבתה דא לדא נקשן:	דניאל ה, ו
וַיִּצֶק כּוּלֵי חֹסֵי בִשְׂבִיל שַׁעֲרֵי צֶק	שמות לז, יג
ויש לו ג' עניני'	
צק לעם	מלכים ב ד, מא
ויצק לו:	שמות לז, יג

89. צ"ל "במחנה דן".

90. לשון פעמון היא שורש נפרד, פעמו"ן, הבא מיד אחרי השורש פע"ם. נראה שהמסרן קרא אותו כהמשך ישיר למחלקה האחרונה של הערך "פעם".

91. הפסוק אינו בא במחברת מנחם (כך בשתי המהדורות). אם אמנם לא היה בנוסח המחברת שלנגד עיני המסרן, אפשר שהביאו המסרן אגב "מקשה" שבפסוק הזה, ואולי ראה בו משמעות לעצמה. יש שפירשו בו לשון 'שדה קישואים' (מ' בולה, ספר ירמיהו עם פירוש 'דעת מקרא', ירושלים תשמ"ד).

תהלים קיט, קמג	ענין שני צר ומצוק מצאוני ⁹² :
איוב מא, טז	ענין שלישי לכו יצוק כמו אבן
איוב יא, טו	והיית מצק ולא תירא
שמות לז, יג	הַפֶּאת חֹסֵי בְשִׁבִיל שְׁעִיקָר פֶּא
	וְכֹל דֶּרֶךְ אֶחָד
שמות לז, יג	עַל אַרְבַּע הַפֶּאת
ויקרא יט, כז	פֶּאת זָקֵנְךָ
נחמיה ט, כב	וְתַחֲלַקְמָם לַפֶּאָה
דברים לב, כו	אִפְאִיֵּהֶם אֲשֶׁבִיתָהּ
ויקרא יג, מא	וְאִם מִפֶּאת פְּנֵי
	עֵינֶיךָ אֶחָד לָהֶם :
שמות לז, כד	פְּנֵי
	יֵשׁ לֹו גִ' עֵינֵיךָ בְּלִשׁוֹן קֹוֹדֶשׁ
שמות כט, כג	כֹּכֵר לַחֵם אֶחָד⁹³ – פֶּת הוּא :
מלכים א ז, מו	עֵינֵיךָ שְׁנַיִם כֹּכֵר הִירְדֵן – עֵינֵיךָ מִישׁוֹר
ישעיהו ל, כג	וַיִּתְּכֵן לַהֲיִוֹת מִמֶּנּוּ כֹכֵר נֶרְחָב :
שמות לז, כד	עֵינֵיךָ שְׁלִישִׁי כֹכֵר זֶהָב טְהוֹר :
שמות לז, כה	קָמְתוּ בִ' חֹסֵי
	כָּל אֹרֵיתִי
יחזקאל לא, ה	עַל כֵּן גִּבְהָא קָמְתוּ
	וְעִיקָרָם קָם וַיֵּשׁ לֹו בִ' לִישִׁי
שמות לז, כה ועוד	עֵינֵיךָ אֶחָד קָמְתוּ
במדבר ט, טו	הַקִּים אֶת הַמִּשְׁכָּן
מלכים א יד, ד	כִּי קָמוּ עֵינָיו :
ויקרא יט, יח	עֵינֵיךָ שְׁנַיִם לֹא תִקֵּם
ירמיהו נא, א	עַל יֹשְׁבֵי לֵב קָמִי
בראשית ד, כד	יִקָּם קִינֵי
שמות לח, ז	הַבְּדִים
	עִיקָרָם בְּד וַיֵּשׁ לֹו לִישִׁי הַרְבֵּה
שמות ל, לד	בְּד בְּכֹד יִהְיֶה :
דברים לב, יב	עֵינֵיךָ אַחֲרַיִם בְּדֵד יִנְחֲנוּ :

92. כ"י ט של המחברת (ומהד' פילפובסקי) מביא במקום הפסוק הזה את "במצור ובמצוק" (דברים כח, נג).

93. צ"ל "אחת".

שמות לח, ז	ענין אחר ויבא את הברדים:
ג איוב יא, ג	ענין אחר בדיך מתים יחרישו:
ד ויקרא טז, ד	ענין אחר כתנת בד קדש:
שמות לט, מא	הַשָּׂרָד
	עיקרו שרד ויש לו ג' ענינים
ג שופטים ה, יג	אז ירד שריד
ב ירמיהו לא, ב	עם שרידי:
מא שמות לט, מא	ענין שני את בגדי השרד לש':
יג ישעיהו מד, יג	הענין שלישי יתארהו בשרד יעשהו:
	כלי מכלי חרש הוא:
	ספר ויקרא⁹⁴
504ג	יָזָה ב'
ד ויקרא טז, ד	שבע פעמים
טו ישעיהו נב, טו	כן יזה גוים רבים:
	ועיקר המלה אות אחת ז'
כ ויקרא ו, כ	ואשר יזה מדמה על
כד דברים לב, כד	מזי רעב
כא במדבר יט, כא	ומזה מי הנדה
יא ויקרא ח, יא	ויז ממנו
י ישעיהו נו, י	הזוים שכבים
	ענין זריקה המה:
ויקרא יז, יג	יָצוּד ל'
	ועיקר צד ויביא ממנו לשונות
יג ויקרא יז, יג	יצוד ציד חיה
נב איכה ג, נב	צוד צדונ < י > :
ג תהלים יח, ג	ליש' אחר סלעי ומצודתי:
כו דברים לא, כו	ליש' אחר מצד ארון ברית:
ו צפניה ג, ו	ליש' אחר נצדו עריהם
	ענין חרבן הוא והוא בלשון ארמית ⁹⁵ :
כא בראשית מה, כא	ענין אחר ויתן להם צדה:

94. מחציתו הראשונה של ספר ויקרא לא שרדה בכתב-היד.

95. מנחם: 'ענין חורבן, ויש כמהו בלשון ארמית "הות צדיה וריקניא" (אונקלוס לבראשית א, ב)'.
 This content downloaded from 192.115.99.134 on Mon, 13 Nov 2017 08:14:27 UTC
 All use subject to <http://about.jstor.org/terms>

- ענין אחר הצדא שדרך מישך
כמו האמת⁹⁶ :
- [שָׁאֵר]⁹⁷ [...]]
- ענין שני שאר ישוב שאר יעקב
שארית ישראל:
ענין שלישי טנאך ומשארתיך
שארה כסותה וענתה:
- כל לשון עֶרְנָת [עיקרו ער]
ויש לה [...] הרבה כמות [...]
- [אחד תפלת] הערער:
אחד ותער כדה אל השקת
תחת אשר הערה למות
אחר ערות אביך
אחר עור בשר⁹⁸ :
- אחר נשוא לשוא עריך
ומלאו פני תבל ערים:
- חִוץ
עיקרו חץ ויביא ממנו ליש' הרבה⁹⁹
- כמות חצי גבור:
אחר אף חצצריך יתהלכו:
ויגרס בחצץ
אחר ימלא פיהו חצץ:
אחר ויצא חוצץ
מקול מחצצים:
אחר חצות לילה
אשר חצה משה
- תהלים קב, יח
בראשית כד, כ
ישעיהו נג, יב
ויקרא יח, ז
ויקרא יג, מג
תהלים קלט, כ
ישעיהו יד, כא
- ויקרא יח, ט
- תהלים קכ, ד
תהלים עז, יח
איכה ג, טז
משלי כ, יז
משלי ל, כז
שופטים ה, יא
תהלים קיט, סב
במדבר לא, מב
96. מילים אלה הן ציטוט ממחברת מנחם, ופירושו: משמעות המילה הארמית הצדא היא 'האמת? האומנם'.
97. הוראת 'בשר' (הכוללת גם את ההוראה 'שאר בשר, קרוב') באה שלישית אצל מנחם, והמסרן הקדימה כי פסוק העיגון שייך להוראה זו.
98. פסוק זה אינו בא במחברת והוסיפו המסרן. גם לעיל שמות כה, ה הוסיף המסרן פסוק אחר מעניין עור (אגב פסוק העיגון שם, "ועלת אילם").
99. מנחם מביא פה חמש מחלקות, והמסרן הביא מכולן.

אחר מולדת חרוץ	ויקרא יח, ט
בחרוץ תעמד ¹⁰⁰ :	דברים כד, יא
תגלה	ויקרא יח, יד
גל עיקרו ויביא ממנו ליש' הרבה כמות ¹⁰¹	
גל נעול	שיר השירים ד, יב
אחד ויהמו גליו:	ישעיהו נא, טו
אחד וגלתי בירוש[לים]	ישעיהו סה, יט
[אחר] על גלילי כסף	אסתר א, ו
[אחר בג]ללי צאת:	יחזקאל ד, יב
אחר אחי אביך לא תגלה	ויקרא יח, יד
ועתה אגלה:	הושע ב, יב
אחר דודי נסע [ונגלה]	ישעיהו לח, יב
אחר [...] גלילות פלשת:	יואל ד, ד
אחר שלחו מגל:	יואל ד, יג
אחר בגלל הדבר	דברים טו, י
אחר [...]	
[ש]יבה ל'	ויקרא יט, לב
ועיקר מלת שיבה שב	
גם שב גם ישיש בנו	איוב טו, י
וגם עד זקנה [ושיבה]	תהלים עא, יח
כי קמו [עיניו משיבו]	מלכים ב יד, ד
[יה]בדלתם	ויקרא כ, כה
עיקרו בדל ויביא ממנו תרין ליש' כמות	
והבדלתם בין	ויקרא כ, כה
ולהבדיל בין הקדש ¹⁰²	ויקרא י, י
[ענין] שני אבן הבדיל ¹⁰³	זכריה ד, י

100. פסוק זה בא בכתב-היד א, ל, צ ואינו בא בכתב-ידיד ב, ג, ה, ט, י, כ, ע, פ (ובמהדר' פיליפובסקי).

101. מנחם מביא פה ארבע-עשרה מחלקות, והמסרן דילג על שלוש מהן (השלישית, השביעית והעשירית). סוף ההערה קטוע.

102. במחברת (בלא שינויי נוסחאות): "להבדיל בין הקדש". אפשר שהכוונה ליחזקאל מב, כ, אך אפשר שאין פה אלא השמטת ו החיבור מראש הפסוק, הרגילה מאוד אצל מנחם.

103. נוסחון: "האבן הבדיל".

במדבר לא, כב	את הבדיל ואת העפרת
ישעיהו א, כה	ואסירה כל בדיליך
יחזקאל כב, כ	ברזל ועפרת ובדילי ¹⁰⁴ :
ויקרא כא, יב	גִּזְרֵי
	עיקרו זר ויביא ממנו ליש' הרבה כמות
במדבר ו, ג	מייך ושכר יזיר
ויקרא כב, ב	וינורו מקדשי:
ישעיהו א, ז	אחר כ[מהפכת] זרים:
ירמיהו ל, יג	אחר אין דן דינך למזור:
שמות כה, יא	זר זהב סביב
שמואל ב כב, מ	ותזרני חיל
משלי ל, לא	זרזיר מתנים:
איוב לט, טו	אחר כי רגל [תזורה] ¹⁰⁵ [...]
ויקרא כג, כט	תַּעֲנֶה
	ען עיקרו ויש לו ענינים הרבה
שמות טו, כא	ותען להם
שמות לב, יח	קול ענות:
דברים לג, כז	ענין אחר מעונה אלהי:
דברים ח, ג	ענין אחר וענך וירעיבך
ויקרא כג, כט	אשר לא תענה
	והמלאכה גדולה ¹⁰⁶ :
ויקרא כד, ז	זָכָה
	עיקרו זך ויש לו תריץ ליש'
שמות כז, כ ועוד	שמן זית זך כתית
איוב טו, טו	ושמים לא זכו בעיני[ו]
ויקרא כד, ז	לבנה זכה:
איוב כח, יז	וענין שני לא יערכנה זהב וזכוכית
	מאבני שהם:

104. הפסוק בא רק בשני כתבי־יד (ה, ט). נוסחנו: "וברזל", ב־ו.

105. הפסוק בא בכתבי־היד א, י, ל, פ, צ. בכתבי־היד ב, ג, ה, ט, ע (ובמהד' פיליפובסקי) נשמט הפסוק עם הכותרת למחלקה השישית שלפניו (בסוף המחלקה החמישית בא דיון ארוך במאמר מוסגר על הכפלת ת רנ בסוף המילה).

106. מנחם מביא שלוש־עשרה מחלקות בשורש זה. המסרן מביא שלוש מהן (הראשונה, השלישית והרביעית), ומוסיף הערה שמחלקות רבות לא העתיק. על לשון "והמלאכה גדולה" בקונטרסי המסורה עיין לעיל, עמ' 200.

ויקרא כד, יב	לְפָרֵשׁ ל' וְחָסִי יֵשׁ לוֹ ג' לִישׁ'
נחמיה ג, ג	פֶּרֶשׁ מַעֲלָה
מלכים ב, ב, יב	רָכַב יִשְׂרָאֵל וּפְרָשָׁיו:
ויקרא ד, יא	עֲנִין שְׁנֵי וּקְרָבוֹ וּ[פְרָשׁוֹ]
מלאכי ב, ג	זוֹרִיתִי פֶּרֶשׁ:
במדבר טו, לד	כִּי לֹא פֶּרֶשׁ מֵהַ יַעֲשֶׂה לּוֹ
ויקרא כד, יב	לְפָרֵשׁ לָהֶם עַל פִּי יִי:
אסתר ד, ז	וְאֵת פֶּרֶשֶׁת הַכֹּסֶף]
ויקרא כה, מב	יִמְכְּרוּ
ויקרא כה, מב	עִיקְרוּ מִכֶּר וּיְבִיא מִמֶּנּוּ תְרִין עֵינִי
ויקרא כה, לג	לֹא יִמְכְּרוּ מִמְכֶּרֶת:
יחזקאל ז, יג	וַיֵּצֵא מִמְכָּר בֵּית וְעִיר אַחְזוֹתוֹ
דברים כח, סח	כִּי הַמוֹכֵר:
תהלים מד, יג	וְהִתְמַכְרֶתֶם שֵׁם
שופטים ד, ט	תִּמְכַר עִמְךָ בְּלֹא הוֹן:
שופטים ד, ב	עֲנִין שְׁנֵי יִמְכַר יִי אֵת סִיסְרָא
ויקרא כה, נ	וְיִמְכְּרֶם יִי בֵּיד ¹⁰⁷ :
הושע ב, א	בְּמִסְפָּר
ישעיהו מג, כו	עִיקְרוּ סֵפֶר וּיְבִיא מִמֶּנּוּ ד' מַחֲלֶקֶת
בראשית כד, סו	מִסְפַּר בְּנֵי יִשְׂרָאֵל:
ירמיהו לב, י	עֲנִין שְׁנֵי סֵפֶר אֶתְהָ לְמַעַן
אסתר ג, יב	וַיִּסְפַּר הָעֶבֶד לִיצְחָק:
שמות כד, י	עֲנִין שְׁלִישִׁי וְאֶכְתָּב בְּסֵפֶר
ויקרא כו, לו	וַיִּקְרָאוּ סִפְרֵי:
דברים ד, מב	עֲנִין רְבִיעִי לְבַנְתֵּי הַסְּפִיר:
ויקרא כו, לו	[מִנְסָ]ת ל' וְחָסִי
במדבר כא, ט	וְעִיקְרוּ נֶס וּיְבִיא מִמֶּנּוּ [ג'] לִישׁ'
תהלים ס, ו	וְנֶס אֶל אַחַת
	וְנֶסוּ מִנְסַת חֶרֶב:
	עֲנִין שְׁנֵי וַיִּשְׁמַחְהוּ עַל הַנֶּסֶף?
	[עֲנִין שְׁלִישִׁי] נֶס לְהַתְנוּסָה [מ]פְּנֵי [...]

107. במחברת (בכל כתבי-היד): "וימכרם ביד כושן רשעתים" (שופטים ג, ח).

ויקרא כו, ל	[חמ]יניכם
דברים לב, לג	ע[יקרו חם] ¹⁰⁸ [וי]ביא ממנו עניני' הרבה
בראשית ל, לח	חמת ת[נינ]ם יינם:
תהלים נא, ז	אחר [...]
שמואל א כה, טז	[ויחמנה] כבאן
ויקרא כז, ד	ובחט[א] יחמתני
ויקרא כז, ד	חומה היו עלינו
ויקרא כז, ד	עֲרָכָךְ
ויקרא כז, ד	עיקרו ערך ויביא ממנו ב' ליש'
איוב כח, יז	והיה ערכך
ויקרא כז, ב	לא יערכנה זהב
תהלים כג, ה	בערך נפשת:
שמות מ, כג	המחלקת השנית תערך לפני שלחן
איוב לו, יט	ערך לחם
תהלים ה, ד	היערך שועך
ויקרא כז, טו	בקר אערך
ויקרא כז, טו	[יִסְף]
תהלים עג, יט	[עיקרו] סף ויביא ממנו לשונות הרבה ¹⁰⁹
במדבר לב, יד	ויסף חמישית
יחזקאל מ, ו	אחר ספו תמו
תהלים פד, יא	אחר לספות עוד
זכריה יב, ב	[אחר סף] השער
יונה ב, ז	בחרתי [הסתופף]
קהלת יב, יג	אחר שם את ירושלם סף רעל:
	אחר סוף חבוש:
	אחר [...] ¹¹⁰
	[אחר סוף] דבר הכל נשמע:

108. את חמניכם שבפסוק זה מנחם מביא בערך "חמן", אולם המסרן ייחסו (בטעות) לשורש ח"ם. כתב-היד קרוע ומטושטש במקום זה, אולם אין ספק בויהוי מילת העיגון ובויהוי השורש.
109. מנחם מביא שמונה מחלקות, והמסרן הביא פסוקים המייצגים את כולן, ולפחות שבע מהן. פסוק העיגון מובא פה כמחלקה לעצמה, אף שהיה המסרן צריך לצרפו למחלקת "לספות עוד", שמנחם הביא בה גם את "אל תוסף" (משלי ל, ו).
110. במחברת מנחם באות פה המחלקה השישית ("ה' בסופה ובשערה" [נחום א, ג] ודומיו, "ענין סער המה") והמחלקה השביעית ("גם תבן גם מספוא" [בראשית כד, כה] ודומיו, "ענין בליל").

ספר במדבר

יִסְעוּ

עיקרו סע ויביא ממנו ב' ליש'

מסעי בני ישראל

ויסיעו אבנים גדלות

ראשנה ויסעו¹¹¹ יסעו

מרוח סועה מסער

וארון ברית [ייי] נ[ס]ע לפניהם

ענין אחר חנית מסע ושריה

מכלי קרב הוא¹¹²:

במדבר ב, ט

במדבר לג, א

מלכים א ה, לא

במדבר ב, ט

תהלים נה, ט

במדבר י, לג

איוב מא, יח

אֶלֶף

יביא ממנו ד' ליש'

וארבעים אלף

אלף למטה¹¹³:

המראה השני אלון נעורי

עליך אלופים:

המראה השלישי שגר אלפיך ועשתרת:

המראה הרביעי החרש ואלפך חכמה:

במדבר ב, טו

במדבר ב, טו

במדבר לא, ד

ירמיהו ג, ד

ירמיהו יג, כא

דברים ז, יג

איוב לג, לג

וְהַחֲנִים

עיקרו חן ויש לה שני מחלקות

המחלקת האחת והחנים עליו

חונה מלאך יי

מה נחנת בבוא:

המחלקת השנ[יה] חן ו[כ]בוד

לוית חן הם לראשך:

במדבר ב, כז

במדבר ב, כז

תהלים לד, ח

ירמיהו כב, כג

תהלים פד, יב

משלי ד, יט

504ג

במדבר ג, ט

דברי הימים א ו, לג

נתונם נתונם תריהון כתב' כן:

ואחיהם הלויים נתונים מל':

ושאר נתנים כתבין:

ועיקר המלה תן ויש לה ד' ענין

תנה את נשי:

בראשית ל, כו

111. המילה נכתבה פה בטעות.

112. הגדרה זו היא ציטוט מדברי מנחם.

113. הפסוק אינו בא בכתב-היד ט, ע (ובמהד' פיליפובסקי).

הושע ה, י	גם כי יתנו בגוים:
איוב ל, כט	אח הייתי לתנים:
שופטים יא, מ	לתנות לבת יפתח
צוה ב'	
107צ	
במדבר ג, טז	ויפקד אתם משה על פי יי כאשר צוה:
במדבר לו, ב	ואדני צוה ביי לתת את נחלת:
	ועיקרו צו וכול' ליש' אחד
ויקרא כד, ב ועוד	צו את בני ישראל
ישעיהו כח, י	כי צו לצו
שמות כז, כ	ואתה תצוה את בני:
במדבר ג, לא	וְהִמְסֹךְ
	עיקרו סך ויש לו ד' דרכים
איוב לח, ח	ויסך בדלתים
במדבר ג, לא	והמסך וכל
ישעיהו כח, כ	והמסכה צרה:
תהלים ב, ו	דרך אחר נסכתי מלכי
דניאל י, ג	וסוך לא סכתי:
ישעיהו ל, כב	דרך שלישי מסכת זהבך:
	ענין רביעי וסכסתי את מצרים ¹¹⁴ :
במדבר ג, מד	קח י"ב ראש' פסוק'
	ועיקר המלה קח ויש לה שלשה עינינים
בראשית טו, ט	קחה לי עגלה
במדבר ג, מד	קח את הלויים
יחזקאל יז, ה	ענין אחר קח על מים רבים:
ישעיהו סא, א	ענין שלישי ולאסורים פקח קוח:
	ויתכן להיות פְּקַחְקוּחַ מלה אחת ¹¹⁵ :

114. צ"ל "וסכסכתי מצרים [במצרים]" (ישעיהו יט, ב), אך המסרן עירב בטעות פסוק זה עם הפסוק "וסכרתי את מצרים ביד אדנים קשה" (ישעיהו יט, ד).

115. המשפט הזה מצוטט ממחברת מנחם. יש לציין כי אף שהשאלה טקסטואלית, שמואל בן יעקב מעתיק את המשפט בלי להביע את עמדתו כמסרן. זאת ועוד, מדברי מנחם באות ב (מהד' פיליפובסקי, עמ' 42 טור ב) ברור שההצעה לקרוא פְּקַחְקוּחַ כמילה אחת מבוססת על סברה לשונית: "נמצאת זאת המלה מחולקת לשני מלין. אבל לפי ענין קו הלשון ומראה הפתרון ופשר משפט ענינה נראה מלה אחת". נמצא לענייננו כי המסרן שמואל בן יעקב מעתיק את הסברה הטקסטואלית שהעלה המילונאי מנחם!

במדבר ה, כו	ישקה ל' ועיקרה שק ויש לה עיני הרבה ¹¹⁶ כמות
תהלים קד, יג	משקה הרים
במדבר ה, כז	והשקה את המים
שיר השירים א, ב	ענין אחר ישקני מנשיקות
יואל ב, ט	עינ[ין] אחר בעיר ישקו:
שיר השירים ג, ב	ענין אחר בשוקים וברחבות
בראשית מא, מ	ענין אחר ועל פיך ישק כל עמי
שמות כט, כב ועוד	ענין אחר שוק הימין
שיר השירים ה, טו	שוקיו עמודי שש:
במדבר ו, כא	ידר, נדרו
תהלים פד, יא	עיקרם דר ויש לה [...] ¹¹⁷
יחזקאל כד, ט	ענין אחר מדור באהלי רשע: ענין אחר [...] [גם אני] אגדיל [המדורה] ענין אח[...]
במדבר ז, יד	פך
במדבר ז, יד	יש לו דרכים הרבה במקרא ¹¹⁸
במדבר ז, יז	כף אחת
במדבר ז, יח	כפות זהב:
בראשית לב, כו	ענין אחר בכף ירך יעקב:
תהלים מז, ז	ענין אחר ככף נפשי
תהלים קמו, ח	זוקף כפופים
מיכה ו, ו	אכף [לאלהי] מרום:
איוב טו, לב	ענין אחר וכפתו לא רעננה
ויקרא כג, מ	כפות תמרים
ירמיהו ד, כט	ענין אחר וב[כפים עלו]:
במדבר ז, טו ועוד	פָּקֶר
איכה ג, כג	יש לו ג' דרכים בקריה כמות חדש[נים] לבקרים

116. במחברת באות פה שבע מחלקות. המסרן הביא שש מהן, והשמיט את "ואל אישך תשוקתך" (בראשית ג, טז).

117. הערת המסורה קטועה. מנחם מביא חמש מחלקות מן הערך "דר", והשלישית לשון נדר.

118. השורש לא צוין כאן, כנראה משום שהוא ברור מאיליו ושווה למילה. מנחם מביא שש מחלקות מן השורש הזה. המסרן השמיט את המחלקה השלישית, "וימלא כפו ממנה" (ויקרא ט, יז).

תהלים כא, ח	לבקרים אצמית כל רשעי
יחזקאל לד, יב	ענין שני כבקרת רעה עדרו
ויקרא כז, לג	לא יבקר בין [טוב לרע]
תהלים כז, ד	[ולב]קר בהיכלו ¹¹⁹ :
במדבר ז, טו ועוד	ענין שלישי פר אחד בן בקר
עמוס ז, יד	כי בוקר אנכי [...]
במדבר ח, יג	לִפְנֵי, וְלִפְנֵי עיקרם פן ויש להם ב' דרכים [...] ¹²⁰
במדבר ט, ה	כל לשון ככל, לכל, בכל, כל חס' ¹²¹ יש לזה הלישן ענין הרבה
במדבר ט, ה	ככל אשר צוה:
במדבר יד, טז	יְכַלֵּת יְיָ:
בראשית ב, ב	ויכל אלהים:
מלכים א ה, ז	וכלכלו הנצבים:
בראשית כז, ג	כליך תליך וקשתך:
במדבר לה, טז	ואם בכלי ¹²² :
שמואל א כה, לג	כליתיני היום יש לו רחב ¹²³ :
186א	הַמְתַּאֲוִים ב'
במדבר יא, לד	קברו את העם המתאווים
עמוס ה, יח	הוי המתאווים את יום ועיקרה או יש לה תריין ענין
ויקרא כה, מט	או דדו או בן דדו:
תהלים קלב, יג	אוה למושב לו
במדבר יא, ד	התאוו תאוה:

119. דונש חולק בעניין זה על מנחם. ראה לעיל, הערה 56.

120. בכתב-היד ההמשך מטושטש.

121. הערת המסורה הזאת אופיינית למסורה הבבלית, המציינת את הכתיב החסר גם כאשר אין אף היקרות אחת של כתיב מלא. במסורה הבבלית תחולתה של ההערה רחבה, ואילו במסורה הטברנית היא יכולה להתפרש כמתייחסת רק למקרים של פל בחולם ולא בקמץ קטן.

122. אפשר שהכוונה לויקרא ו, כא, אך הציטוט במחברת הוא: "ואם בכלי ברזל" (במדבר לה, טז). בין כך ובין כך, הפסוק הזה שווה בהוראתו לקודמו, ומנחם הביא את שניהם במחלקה החמישית.

123. המסרן מציין, כנראה, שלא הספיק לו המקום להביא את כל הוראות השורש הזה. מנחם מביא ארבע-עשרה מחלקות, והמסרן התייחס רק לשש מהן.

- אדות חס' דמל'
ועיקרה אד ויש לה ג' עיני' בקר'
ואד יעלה מן
יזקו מטר לאידו:
עינין שני על אדות האשה
אל אדות הרעה:
עינין שלישי זנבות האודים
כאוד מצל
מְשׁוּ ל'
ועיקרו מש ויש לו ב' עינין בקר'
לא ימוש ספר
איך ימיש לי
לא משו מקרב
[ע]נין שני אולי ימשני אבי והיתי
כאשר ימשש העור
ימששו חשך ולא אור¹²⁴
הַנְּעִדִים ל' חס'
ועיקרה עד ויש לה עיני' הרב' כמות
הנעדים על יי¹²⁵:
אחר מה אעידך מה:
אחר האזינה עדי:
אחר כי למועד מועדים:
אחר הן עוד היום¹²⁶:
אחר עדת בני ישראל¹²⁷:
אחר מעדה בגד:
אחר הורד עדיך:
אחר בטחו ביי עדי עד:
- במדבר יב, א
בראשית ב, ו
איוב לו, כז
במדבר יב, א
שמואל ב יג, טז
ישעיהו ז, ד
עמוס ד, יא
במדבר יד, מד
יהושע א, ח
מיכה ב, ד
במדבר יד, מה
בראשית כז, יב
דברים כח, כט
איוב יב, כה
במדבר טז, יא
במדבר טז, יא
איכה ב, יג
במדבר כג, יט
דניאל יב, ז
בראשית כט, ז
שמות טז, א ועוד
משלי כה, כ
שמות לג, ה
ישעיהו כו, ד
124. פסוק זה בא בכתב־היד א, ט, ל, ע, צ ואינו בא בכתב־היד ב, ג, ה, י, כ, פ (ובמהד' פיליפובסקי).
125. פסוק זה אינו בא במחברת, ומסתבר שלדעת מנחם ראוי לצרפו למחלקת "עדת ישראל". אולם המסרן קובע לפסוק מחלקה לעצמו ומביא אחריו שמונה משמעויות מתוך אחת-עשרה שבמחברת. סדר המשמעויות ברובו הוא מן הסוף להתחלה (10, 11, 9, 7, 5, 4, 2, 1).
126. במחברת: "עוד היום" (בכתב־היד ב, ג, ה, י, כ, פ, צ), ופיליפובסקי פירש שהכוונה לישיעהו י, לב.
127. במחברת: "עדת ישראל" (שמות יב, ג ועוד).

במדבר יז, ו	הַמָּתָם לִי ועיקר' מת ויש לו תריין ליש':
דברים לג, ו	האחד ויהי מתיו מספר
ישעיהו ג, כה	מתין בחרב
איוב יט, יט	כל מתי סודי:
ישעיהו כו, יד	האחר מתים כל יחיו
במדבר יז, ו	המתם את עם
ישעיהו ח, יט	בעד החיים אל המתים ¹²⁸ :
במדבר יז, טו	נְעֲצְרָה לִי ועיקרה עצר וכל לשון אחד וענין אחד ¹²⁹
בראשית כ, יח	כי עצר עצר יי
ישעיהו נג, ח	מעצר וממשפט
שמואל א כא, ו	כי אם אשה עצרה לנו
יואל א, יד	קדשו צום קראו עצרה
במדבר כט, לה	ביום השמיני
ירמיהו ט, א	עצרת בגדים:
במדבר כ, ח	וְהִשְׁקִיתָ לִי בַטֶּעַן ועיקרה שק ויש לה עני' הרב' במקרא
בראשית כז, כו	ושקה לי:
דברים יא, י	אחר והשקית ברגלך ¹³⁰ :
תהלים סה, י	אחר ותשקה:
יואל ב, ט	אחר בעיר ישקר:
ישעיהו לג, ד	אחר ¹³¹ כמשק גבים:

128. הפסוק בא בכתיב־היד א, ט, ל, צ ואינו בא בכתיב־היד ב, ג, ה, י, כ, ע, פ (ובמהד' פיליפובסקי).

129. מנחם אינו מזכיר כאן מחלקות, אלא מביא פה שלוש משמעויות בלשון "והקרוב אליהם", וקובע "יסוד אחד לכלם אבל הענין יפרידם כמעט". המסרן אינו מבחין בין המשמעויות ומביא פסוקים רק מן השתיים הראשונות (השלישית: "יורש עצר", שופטים יח, ז).

130. פסוק זה אינו בא במחברת. נראה שהמסרן השתמש בו משום שבאה בו צורת פועל דומה לפסוק הנידון, אלא שבפסוק זה היא מוטעמת מלרע ובפסוק מספר דברים – מלעיל. אפשר שהערת מסורה שעמדה לפניו עסקה בהטעמת המילה, וממנה ציטט בראש הערתו. שילוב הפסוק הזה גרם למסרן לרשום בטעות בראש הפסוק הבא "אחר", כלומר עניין אחר, אף שבמחברת מנחם הפסוק הזה שייך למחלקה של "משקה הרים" (תהלים קד, יג) וחבריו.

131. פסוק זה וקודמו שייכים למחלקה אחת במחברת, ונראה שטעה המסרן כשרשם ביניהם "אחר". המסרן השמיט כאן את המחלקה השישית של מנחם, אולם בדברים כח, לה הביא עיבוד אחר של השורש ש"ק, ושם גרשם הפסוק "ובן משק ביתי" (בראשית טו, ב).

אחר תשוקתך והוא:	בראשית ג, טז
אחר דלתים בשוק:	קהלת יב, ד
אחר שוקיו עמודי:	שיר השירים ה, טו
וַיִּקְדַּשׁ לִי	במדבר כ, יג
ועיקר המילה קדש ויש לה עינינין בקר' כמות	
אין קדוש כיי	שמואל א ב, ב
ויקדש במ	במדבר כ, יג
ענין אחר קדשו צום קראו עצרה	יואל א, יד
והקדשם ליום הרגה	ירמיהו יב, ג
ענין אחר לא תהיה קדשה מבנות	דברים כג, יח
וגם קדש היה בארץ	מלכים א יד, כד
וְהִפְשִׁט לִי	במדבר כ, כו
ועיקרו פשט ויש לו תריין עינינין בקריה	
והפשט את אהרן את	במדבר כ, כו
פשטה וערה	ישעיהו לב, יא
פן אפשיטנה ערמה:	הושע ב, ה
ענין שני אל פשטתם היום	שמואל א כז, י
ועמלקי פשטו:	שמואל א ל, א
בְּמִשְׁעוֹל לִי וּמְלִי	במדבר כב, כד
ועיקר' שעל ויש לו דרכ' בקר' כמות	
בשעלי שעורים	יחזקאל יג, יט
מי מדד בשעלו מים:	ישעיהו מ, יב
ענין אחר אחזו לנו שועלים שועלים	שיר השירים ב, טו
ענין אחר במשעול הכרמים	במדבר כב, כד
כמו מסלול ¹³² :	
וַתִּלְחֹץ לִי	במדבר כב, כה
ועיקרו לחץ וכל קריה ענין אחד	
וגם ראיתי את הלחץ	שמות ג, ט
לח[ם צר ומים] לחץ:	ישעיהו ל, כ
בלחץ אויב:	תהלים מב, י
ותל[חץ] את רגל בלעם אל הקיר	במדבר כב, כה

במדבר כג, ג	יְקַרְה לִי כֹתֵב הַ ועיקרה קר ויש לו דרכים הר[בה] ¹³³ [...]
קהלת ט, ב	אחר מקרה [א]חד:
משלי כה, כה	אחר מים קרים
בראשית ח, כב	קר ¹³⁴ וחם:
תהלים קד, ג	אחר המקרה במים: אחר [...]:סר:
במדבר כג, כג	נְחַשׁ לִי יש [לו] ג' ענין במקרא כמות נחש עלי דרך
בראשית מט, יז	[אם] יש[ך הנח]ש בל[א]
קהלת י, יא	עניין [שני נחשתי] ויבר[כני]
בראשית ל, כז	כי לא נחש:
במדבר כג, כג	ענין שלישי נחשת קל[ל]
יחזקאל א, ז	[הכביד נ]חשת ¹³⁵ :
איכה ג, ז	[וְנִסְפְּיָהֶם ¹³⁶ ?]
במדבר כט, כז ועוד	נסך
במדבר כח, ז	עיקר' סך ויש להון ענין בקר' כמות ונסכיהם חצי
במדבר כח, יד	וסך לא
דניאל י, ג	[ענין אחר וי]סך בדלתים ים
איוב לח, ח	סככים בכנפיהם:
שמות כה, ב	ענין אחר מסכת זהבך
ישעיהו ל, כב	סכות מלככם
עמוס ה, כו	וַיִּמְסְרוּ לִי ויסוד המילה מסר וענין אחד לכול' למסר מעל ביי על דבר פעור וימסרו מאלפי ישראל
במדבר לא, ה	
במדבר לא, טז	
במדבר לא, ה	

133. מנחם מביא תשע מחלקות בערך "קר". ההערה קטועה בראשה ובסופה, ומשום כך אין לדעת כמה "ענינים" הביא המסרן.

134. צ"ל "וקר".

135. הפסוק הזה, שזיהויו אינו ודאי גמור, אינו בכתב-היד של המזכרת.

136. אפשר שהערת המסורה מתייחסת לחיבת וְנִסְפְּיָה (במדבר כט, כה).

- וּמְכָסָּם ג'
ויהי המכס¹³⁷
ושלאח'
ושלאחר':
- ויסוד המלה כס ויש לה דרכים כמות
ויהי המכס
ועיני' אחר על כס יה – לשון כסא:
ועינין אחר ויכס הענן
וכסה ענן הקטרת
ועינין א[...]¹³⁸
- וַיִּנְיָאוּ ל'
ויסוד המלה נא ויש לה ג' ענינין:
ענין אחד כמות דבר נא באזני
שמע נא¹³⁹:
ענין שני הניא מחשבות עמים
ויניאו את לב בני ישראל
ענין שלישי מה נאו על:
- וַיִּחַנּוּ
חָנִים
הַחָנִים
יסוד מלתם חן ויש להון ג' ענינין כמות
ויתן חנו
חן וכבוד [...]
ענין שני רחום וחנון¹⁴⁰
חנני אלהים¹⁴¹:
ענין שלישי ויחנו על הירדן
חונה מלאך:
137. המילה באה בפסוק שאחר כך, שתחילתו "והבקר". ואפשר שהושפע המסרן מן הפסוק שהוא מצטט בהמשך ממחברת מנחם.
138. במחברת באות פה עוד שתי מחלקות: "כוס זהב" (ירמיהו נא, ז) ו"ואת הכוס ואת השלך" (ויקרא יא, ז).
139. כך במהד' בדיליוס. במהד' פיליפובסקי: "שמעו נא" (במדבר יב, ו).
140. נוסח המחברת (במהד' בדיליוס ובמהד' פיליפובסקי): "חנון ורחום" (תהלים קמה, ח ועוד).
141. במהד' בדיליוס (בלא חילופי נוסחאות): "חנני אלהים כחסדך" (תהלים נא, ג). במהד' פיליפובסקי: "חנני אלים חנני" (תהלים נו, ב). הצירוף "חנני אלהים" בא גם בבראשית לג, יא ובתהלים נו, ב.

במדבר לה, כב	צְדִיָּה ל' ויסודה צד ויצא ממנו עיני' לשון משגה ¹⁴²
	ענין אחר לשון גב
ישעיהו סו, יב	על צד תנש[א]ו
ישעיהו ס, ד	על [צד תאמנה]
	אחר לשון חרבן
צפניה ג, ו	נצדו עריהם
	אחר לשון [כלא?]
בראשית כז, לג	הוא הצד ציד ויבא לי
שמות כא, יג	ואשר לא צדה]
	לשון רעת
דניאל ג, יד	הצדא שד[רך]
במדבר לה, לא	כֶּפֶר כולי חס' ויש לה עיני הרבה כמות
ויקרא יז, א	כי הדם הוא בנפש יכפר:
במדבר לה, לא	אחר ¹⁴³ ולא תקחו כפר
בראשית ו, יד	אחר וכפרת אתה:
תהלים קמז, טז	אחר כפור כאפר יפור
שיה"ש א, יד	אחר אשכל הכפר דודי:
שופטים יד, ה	אחר כפיר [אריות]
עזרא א, י	[אחר] כפורי זהב:
	ספר דברים
דברים ב, לד	וְנִלְכַדְתָּ אֶת כָּל עָרָיו
תהלים ט, טז	נלכדה רגלם
איוב יח, י	ומלכדתו עלי נתיב
עמוס ג, ה	ולכד לא ילכד
	ענין מוקש ¹⁴⁴ [...]
	[כול לקרות?] ענין אחד להם ועיקרו לכד:

142. כלומר: המשמעות נלמדת מן ההקשר של התיבה הזאת. המסרן מוסיף פה – שלא כדרכו – הגדרות מעומעמות משהו לכל "ענין". רק ההגדרה "לשון חרבן" מופיעה במחברת מנחם. עוד הבדל הוא שהמסרן מעמיד את צְדִיָּה כמשמעות לעצמה, שלא כמנחם המחבר אותה עם "הצד ציד" (בראשית כז, לג) ועם "ואשר לא צדה" (שמות כא, יג). אפשר שתפיסה מילונית זו של המסרן היא שהניעה אותו להסביר את כל מיון המשמעויות בשורש הזה.

143. במחברת מנחם הוראה זו באה במחלקה אחת עם הפסוק הקודם.

144. כך ברוב כתיביהידי של המחברת. בכ"י ט: "מוחש(?) ופיליפובסקי הדפיס (על פיו): "תופש".

דברים ט, ב	כל לשון ידיעה יסודו דע ויש לו ג' עינינין כמות
דברים ט, ב	אשר אתה ידעת
קהלת יא, ט	ודע כי על
בראשית ד, כה	ענין אחר וידע אדם עוד – לשון שכיבה ¹⁴⁵ :
שופטים ח, טז	ענין אחר וידע בהם את אנשי פנואל ¹⁴⁶ :
דברים ט, ו	קִשָּׁה
	יסודה קש ויש לה עינינין
דברים ט, ו ועוד	קשה ערף
בראשית לה, טז	וחקש בלדתה:
תהלים פג, יד	ענין אחר כקש לפני רוח:
ירמיהו ג, כד	ענין אחר יקשתי לך
דברים ז, טז	כי מוקש:
ישעיהו א, ח	עניין אחר [כמ]לונה במקשה
דברים ט, יג	עֶרֶף
	כול' חס' ויש לו תריין עינינין בקריה כמות
דברים ט, ו	כי עם קשה ערף
דברים לא, כז	את ערפך הקשה
ישעיהו מה, ד	וגיד ברזל ערפך
דברים לב, ב	ענין שני יערף כמטר לקחי – ענין רעף הוא
ישעיהו ה, ל	ויש לה ליש' אחר ¹⁴⁷ חשך בעריפיה:
דברים יב, יט	אֲדַמְתָּךְ כול' חס'
	ויסוד המלה אדם ויש לה עינין כמות
	לשון אנוש:
ויקרא יג, מב ועוד	האחר לשון אדמדם אדם [שב?]אדם ¹⁴⁸ :
	אחר לשון ארץ
דניאל יב, ב	אדמת עפר

145. מנחם: "ענין ידיעת משכב המה".

146. בכתוב "את אנשי סכות" וכן במחברת מנחם, ושמואל בן יעקב החליף את "סכות" ב"פנואל" שבסמוך.

147. מנחם מנה כאן רק שתי מחלקות, וכלל את "חשך בעריפיה" במחלקה הראשונה(!). נראה שהמסרן חולק עליו וסבור שיש פה משמעות לעצמה.

148. אם אמנם הקריאה המוצעת נכונה, הרי זה פירוש למילה שאינו בא במחברת. אולם אין הדבר ודאי כלל.

תהלים מט, יב

עלי [א]דמות
ויתכן להיות [מגזרת אדמה]

295י

דברים יג, טו

ירמיהו ז, ה

ירמיהו י, ה

היטב כול' חס' בר מן ב'

כי אם היטב¹⁴⁹

וגם היטב אין אותם:

ויסוד המלה טב וכל קריה עינין אחד להם

והיטב הדבר

היטב איטיב¹⁵⁰

טובתי כל עליך:

בראשית מא, לז

בראשית לב, יג

תהלים טז, ב

כל לשון מכה עיקרו כף כי לא יעמד במלה זולת אחת כמות

הכה תכה

והכית בצור ויצאו:

הך את עפר

יך ויחבשנו:

וכן¹⁵¹? כה תברכו

כה תעשה להם¹⁵²

ככה תאכלו

אין ההא יסוד במלה¹⁵³

דברים יג, טז

שמות יז, ו

הושע ו, א

במדבר ו, כג

במדבר ח, ז

שמות יב, יא

בגלל

עיקרו גל ויש להם ענינין הרבה

בגלל הדבר:

דברים טו, י

דברים טו, י

שיה"ש ה, יד

אחר גלילי זהב:

149. צ"ל "היטיב", וכן בפסוק שאחריו.

150. הפסוק אינו בא כאן במחברת. זה הפסוק הראשון במקרא שבאה בו צורת היטב, ואפשר שבו נמסרה הערת המסורה שציטט שמואל בן יעקב.

151. קריאת המילה אינה בטוחה. אולי "ובו"?

152. נוסחנו: "וכה". אך גם במהד' פיליפובסקי בלא ו. והוא הדין לפסוק הבא, "וככה תאכלו", שאף בו הושמטה ו שבראש הציטוט. תופעה זו קיימת גם במקומות אחרים כגון "קר וחם" (בראשית ח, כב – במקום "וקר"; הובא בשורש ק"ר, במדבר כג, ג), "אבן הבדיל" (זכריה ד, י – במקום "האבן"; הובא בשורש בד"ל, ויקרא כ, כה), "ברזל ועפרת ובדיל" (יתחזקאל כב, כ – במקום "וברזל"; הובא בשורש בר"ל, שם). העובדה שהנוסח החסר בא בכמה עדים של המחברת מחזקת את הסברה שאכן, כך כתב מנחם. נראה שמנחם נוטה להשמיט את אותיות השימוש מראש הציטוט, ואינו רואה בכך אי-דיוק.

153. משפט זה הוא ציטוט מדברי מנחם.

יחזקאל ד, יב	אחר בגללי צאת:
יחזקאל כ, לט	אחר איש גל[ו]ל[ו]ל[ו]
הושע ב, יב	[אח]ר אגלה את:
עמוס ו, ז	אחר עתה יגלו בר[א]ש גלים:
שמות טז, טז	אחר עמר לגלגלת:
	אחר [...]
דברים טז, י	מִסֵּת לִי
	ויסודה מס ויש לה תריין עינין
יהושע יד, ח	המסיו את לב העם
דברים א, כח	המסו את לבכנו
תהלים נח, ט	תמס יהלך
	[...] ¹⁵⁴
	[וית]כן להיו[ת]מ[גזור]תו]
דברים טז, י	מסת נדבת ירך
	[כמו מתנת?]
דברים יט, יא	וְאַרְבַּ לִי בַטַּעַי
	ועיקרו ארב ויש לה תריין [...]
ישעיהו כה, יא	עם ארבות ידיו:
מלכים ב ז, יט	עינין שני הנה יי עשה [...]
דברים כב, כו	וְרָצְחוּ לִי
	ויסוד המלה רצח וכולי לשון הריגה:
דברים כג, כ	תְּשִׁיף, נֶשֶׁף
	יסודם שך ויש להון תריין עינין בקריה
	חד לשון שקט וחד לשון שיפה ¹⁵⁵
אסתר ב, א	כשך חמת
בראשית ח, א	וישכו המים
אסתר ז, י	וחמת המלך שככה:
דברים כג, כ	לא תשיך לאחריך נשך:
קהלת י, יא	אם ישך הנחש:

154. במקום זה באו פסוקים להדגמת הוראתו השנייה של השורש, מלשון מִס: "ויהי למס עבד" – בראשית מט, טו ועוד.

155. הגדרת המשמעות אינה במחברת שלפנינו. על המשמעות הראשונה נאמר שם "[שככה] כמו נחה".

דברים כו, ד	וְהִנְיָחוּ לִי וּמְלִי? ¹⁵⁶ ויסוד המלה נח ויש לה ד' עיני' בהניח יי
דברים כה, יט	והניחו לפני מזבח:
דברים כו, ד	ענין שני לא הניח אדם
תהלים קה, יד	[ה]ניחה לי
שמות לב, י	כמו לא עזב ¹⁵⁶ :
בראשית לב, יח	ענין שלישי מנחה היא ענין שי:
שמות לב, לד	ענין רביעי לך נחה
תהלים קלט, כד	ונחני בדרך:
דברים כז, ב	וְשִׁדְתָּ אִתָּם בְּשִׂיד כולי' כת' ש' וקר' סמך בר מן חד ותשם בסד רגלי:
איוב יג, כז	ויסוד המלה שד ויש לה ב' עינינין במקר' חד לשון גיר וחד לשון פתיחת אדמה ¹⁵⁷
הושע י, יא	ישדד לו יעקב
איוב לט, י	אם ישדד עמקים:
ישעיהו לג, יב	משרפות שיד
עמוס ב, א	מלך אדום לשיד:
דברים כז, טז	מְקַלָּה לִי ויסוד המילה קל ויש לה עיני' הרבה כמות קל הוא על פני:
איוב כד, יח	ענין אחר מדוע הקלתני:
שמואל ב יט, מד	ענין אחר יקללו המה:
תהלים קט, כח	ענין אחר אביב קלוי באש
ויקרא ב, יד	אשר קלם:
ירמיהו כט, כב	ענין אחר נחשת נחשת ¹⁵⁸ קלל
יחזקאל א, ז	ענין אחר קול ה' חצב
תהלים כט, ז	

156. המסרן מעתיק פה וב"ענין" השלישי את הגדרות המשמעות של מנחם.
 157. ההגדרה הראשונה ("לשון גיר") באה בדברי מנחם, והשנייה בנויה על הפסוק "יפתח וישדד אדמתו" (ישעיהו כח, כד) המובא כאן אצל מנחם והמסרן השמיטו.
 158. המילה נכפלה בטעות בכתב-היד, בסוף השורה ובראש השורה שאחריה. מנחם מביא את "נחשת קלל" במחלקה אחת עם "קלוי באש", ואף רש"י (ליחזקאל א, ז) מעיד על כך. נראה שהמסרן פיצלם מדעתו לשתי הוראות. יש לציין עוד כי אין המסרן משבץ את הפסוק הזה באחת ההוראות שהוא מונה.

דברים כז, טו ועוד	אַרוֹר כּוֹל מְלִי ויסוד המלה רר ויש לה ב' עינינין ¹⁵⁹
בראשית כז, כט	אַרְרִיךְ אַרוֹר [...] [ענין אחר] רר בשרו את זובו
ויקרא טו, ג	ויורד רירו
שמואל א כא, יד	אם יש טעם בריר חלמות:
איוב ו, ו	
דברים כז, כג	חֲתַנְתָּ לִי וְחָסִי ויסוד המלה חתן
שמואל א יח, כב-כג	התחתן במלך
בראשית יט, יד	וידבר אל חתניו
שמות ד, כה	כי חתן דמים אתה ¹⁶⁰
ירמיהו ז, לד ועוד	קול חתן וקול כלה כולי לשון אחד:
דברים כח, ח	בְּאַסְמִיךְ לִי וּמְלִי ויסודה אסם
משלי ג, י	וימלאו אסמיך שבע
דברים כח, ח	באסמיך ובכל ענינו כמו אוצרות וגנוזים ¹⁶¹ :
דברים כח, לה	הַשְׁקִים לִי וְחָסִי ויסודה שק ויש לה עינינין הרבה:
בראשית כז, כו	כמות גשה נא ושקה לי:
תהלים קד, יג	אחר משקה הרים:

159. לפנינו במחברת מובאים שלושת הפסוקים של המשמעות השנייה בערך "ר", במחלקה הרביעית מן הערך הזה. המחלקה הרביעית משבע המחלקות של הערך "אר" היא "אורו מרוז [שופטים ה, כג] במארה אתם נארים [מלאכי ג, ט] ארה לי יעקב [במדבר כג, ז] ענין קללה המה". לא ברור מדוע סטה המסרן מדרכו של מנחם בעניין זה. ושמא עמד לפנינו נוסח אחר (קדום?) של מחברות מנחם? ראוי לציין כי יש קושי בהבנת שיטת מנחם כאן. לפי מנהגו בשורשים אחרים היה עליו להביא את שלושת הפסוקים מלשון ריר בשורש ר"ר, שהרי אין ה"ר גופלת בשום פסוק במשמעות זו. כך נהג מנחם בשורשים ג"ג, ד"ד, ח"ח, ס"ס, ש"ש, ש"ש.

160. שלושת הפסוקים האחרונים חסרים בכמה מכתבי־היד של המחברת (ובמהד' פיליפובסקי). הפסוק "התחתן במלך" בא בכתבי־היד א, ל, י, פ, צ; "וידבר אל חתניו" – רק בכ"י א(!); "כי חתן דמים" – רק בכתבי־היד א, ל, צ.

161. מנחם: "ענין אוצרות וגנוזים הם".

ענין אחר בעיר ישקו:	יואל ב, ט
כמשק גבים שוקק:	ישעיהו לג, ד
אחר תשוקתך:	בראשית ג, טז
אחר דלתים בשוק	קהלת יב, ד
אחר ועל השקים:	דברים כח, לה
אחר ובן משק ביתי:	בראשית טו, ב
תִּאֲסֹף ב'	10000
ומעט תאסף	דברים כח, לח
עם חטאים:	תהלים כו, ט
ויסודו סף ¹⁶² ויש לה עינינין הרבה	
ספו תמו:	תהלים עג, יט
אחר ספות הרוה:	דברים כט, יח
אחר סף השער:	יחזקאל מ, ו
אחר סף רעל	זכריה יב, ב
בדם אשר בסף:	שמות יב, כב
אחר את מי ים סוף:	יהושע ב, ו
אחר בסופה ובשערה	נחום א, ג
אחר גם תבן גם מספוא ¹⁶³	בראשית כד, כה
יִשָּׁל ל'	דברים כח, מ
ויסודה של ויש לה חמשה עינינין במקרא	
כי ישל	דברים כח, מ
של נעלך:	יהושע ה, טו
אחר עתה אל תשלו – ענין שגגה:	דברי הימים ב כט, יא
אחר שלו כל בגדי בגד:	ירמיהו יב, א
ענין אחר כי אתה שלות גוים	חבקוק ב, ח
משתולל:	ישעיהו נט, טו
ענין אחר על שולי המעיל:	שמות כח, לד

162. כנראה, שמואל בן יעקב לא כיוון פה לדעתו של מנחם, שהרי מנחם קובע שורש אס"ף ומביא בו "מי אסף רוח בחפניו" (משלי ל, ד) ועוד. המסרן אף לא ניסה לשלב את פסוק העיגון באחת המחלקות, כפי שהוא נוהג בדרך כלל.

163. המסרן הביא פה שבע משמונה המחלקות של מנחם והשמיט את האחרונה, "סוף דבר" (קהלת יב, יג), שמנחם אמר עליה "יהם [=פסוקי המחלקה הזאת] קרובים למחלקה הראשנה". אולם בשני המקומות האחרים שהביא המסרן את השורש ס"ף (בראשית כד, לב; ויקרא כז, טו) הובא הפסוק "סוף דבר" והושמטו מחלקות אחרות.

דברים כח, נ	יְחַן ל' וְחָסִי וְעִיקְרוּ חָן וְיֵשׁ לָהּ תְּרִינָן עֵינֵי:
תהלים פד, יב	הַעֲנִין אַחַד חָן וְכַבּוֹד
דברים כח, נ	וְנָעַר לֹא יֶחֶן
במדבר ב, ה ועוד	הַעֲנִין הַשְּׁנִי וְהַחֹנִים עֲלִיו
תהלים לד, ח	חֹנָה מִלֵּאךְ יִי
ירמיהו כב, כג	מֵה נַחֲנַת בְּבוֹא לְךָ:
דברים כט, כז	וַיִּתְּשֶׁם ל' וְעִיקְרוּ תֵשׁ וְכֹל קָרִיהַ עֲנִין אַחַד לָהֶם
מיכה ה, יג	וְנִתְּשִׁי אֲשֶׁרֶיךָ
ירמיהו יח, יד	אִם יִנְתְּשׁוּ מִים זָרִים קָרִים
יחזקאל יט, יב	וְתִתְּשׁ בַּחֲמָה ¹⁶⁴
דברים כט, כז	וַיִּתְּשֶׁם יִי מֵעַל:
דברים כט, כז	וַיִּשְׁלַכְּכֶם ל' וְחָסִי וְעִיקְרוּ שֶׁלְךָ וְכֹל קָרִיהַ עֲנִין אַחַד לָהֶם
תהלים קמז, יז	מִשְׁלִיךְ קָרְחוּ כַפְתִּים
תהלים נה, כג	הַשֶּׁלֶךְ עַל יַיִן ¹⁶⁵
ישעיהו ו, יג	אֲשֶׁר בַּשִּׁלְכַת
שמות ז, יב	וַיִּשְׁלִיכוּ אִישׁ מִטְּהוֹ
שמות ד, ג	הַשִּׁלְכָהוּ אֶרְצָה:
דברים לב, כד	מְזִי ל' וְעִיקְרָה ז' אוֹת אַחַת
	וְכֹל קָרִיהַ עֲנִין אַחַד וְלִשׁוֹן אַחַת וְכֹל לִשׁוֹן זֹרִיקָה
ויקרא ו, כ	יִזֶה מְדָמָה
ויקרא ה, יא	וַיִּז מִמֶּנּוּ
שמות כט, כא	וְהִזִּית עַל אַהֲרֹן
דברים לב, כד	מְזִי רַעֲב
במדבר יט, כא	וּמִזֶּה מִי הַנֹּדֵד:
דברים לג, יט	וַיִּשְׁפּוּנֵי [[ל']] וּמִלֵּי וְכַתֵּב ש' וַיִּסְוֵדָה סִפְּן וְיֵשׁ לָהּ תְּרִינָן עֵינֵי
חגי א, ד	בְּכַתִּיבְכֶם סְפוּנִים

164. הפסוק בא בכתבי־היד א, י, ע, פ, ק2 ואינו בכתבי־היד ב, ג, ה, כ, ל, צ (ובמהד' פיליפובסקי).

165. פסוק זה אינו נזכר במחברת לפי כל כתבי־היד שנבדקו, ואפשר שהוא תוספת המסרן.

ושפוני טמוני
 וספון בארו
 ספון קרוב מן צפון¹⁶⁶ :
 ענין האחר ירכתי הספינה:
 [המורא] ל'
 ויסוד המלה רא ויש לה ג' לישנין
 ותרא הא[שה...]
 [ענין שני] הוי מראה ונגאלה:
 ענין שלישי ולכל המורא
 אם אדונים אני איה מוראי

דברים לג, יט
 ירמיהו כב, יד
 יונה א, ה
 דברים לד, יב
 בראשית ג, ו
 צפ' ג, א
 דברים לד, יב
 מלאכי א, ו

מפתח להערות המסורה של ל^ם ממחברת מנחם

ז	ויקרא כד, ז	זך	במדבר יב, א	אד	אדוֹת
זר	ויקרא כא, יב	זר	דברים יב, יט	אדם	אֲדָמָתָךְ
[חם]	ויקרא כו, ל	[חם]	במדבר יא, לד	או	הַמִּתְאַוִּים
(1) [חזן]	בראשית לט, כא	(1) [חזן]	בראשית לו, טו	[אלף] (1)	אֶלֹף
(2) חזן	במדבר ב, כז	(2) חזן	במדבר ב, טו	אלף (2)	אֶלֶף
(3) חזן	במדבר לג, מט	(3) חזן	בראשית לו, יא	[אמר]	אוֹמֵר
(4) חזן	דברים כח, נ	(4) חזן	דברים כח, ח	אסם	בְּאֶסְמֶיךָ
חץ	ויקרא יח, ט	חץ	בראשית יח, כז	אפר	וְאָפֵר
חתן	דברים כז, כג	חתן	דברים יט, יא	ארב	וְאַרְבֵּב
טב	דברים יג, טו	טב	שמות לח, ז	בד	הַבָּדִים
טחן	שמות לב, כ	טחן	ויקרא כ, כה	בדל	וְהִבְדַּלְתֶּם
ירך	שמות לו, כז	ירך	במדבר ז, טו	בקר	בְּקָר
ך	דברים יג, טז	ך	שמות טז, לא	גד	גֶּד
ככר	שמות לו, כד	ככר	ויקרא יח, יד	גל (1)	תְּגִלָּה
כל (1)	בראשית ל, ח	כל (1)	דברים טו, י	גל (2)	בְּגִלָּל
כל (2)	במדבר ט, ה	כל (2)	[שמות יב, כז]	גף	יִגְפְּנוּ
כס	במדבר לא, לח	כס	בראשית לז, א	גר	מְגוּרֵי
כף	במדבר ז, יד	כף	בראשית לא, מ	ד	וְתִדְדֹד
כפר (1)	שמות טז, יד	כפר (1)	דברים ט, ב	דע	יִדְעַתָּה
כפר (2)	במדבר לה, לא	כפר (2)	במדבר ו, כא	דר	יִדְרוּ, נְדָרוֹ
לחץ	במדבר כב, כה	לחץ	ויקרא טז, יד	ז (1)	יִזֶּה
לכד	דברים ב, לד	לכד	דברים לב, כד	ז (2)	מִזֵּי

166. הערה זו היא ציטוט מדברי מנחם.

מכר	יִמְכְרוּ	ויקרא כה, מב	צד (1)	יִצוּד	ויקרא יז, יג
מל	הַמּוֹל	בראשית יז, יג	צד (2)	צְדִיָּה	במדבר לה, כב
מס	מִסַּת	דברים טז, י	צו	צִוָּה	במדבר ג, טז
מסר	וַיִּמְסְרוּ	במדבר לא, ה	[צל]	הַצִּיל	בראשית לז, כב
מץ	מָצָא	בראשית לו, כד	צף (1)	וַהֲמַצְפֶּה	בראשית לא, מט
מש	מָשׁוּ	במדבר יד, מד	צף (2)	[וַיִּצְפֶּהוּ]	שמות לז, ב
מת	הִמָּתָם	במדבר יז, ו	צק	וַיִּצַק	שמות לז, יג
נא	וַיִּנְיֵאוּ	במדבר לב, ט	קדש	וַיִּקְדָּשׁ	במדבר כ, יג
[נהג]	וַיִּנְהֵג	בראשית לא, יח	קח	קָח	במדבר ג, מד
נח	וַהֲנַחְ[וּ]	דברים כו, ד	קל	מִקְלָה	דברים כז, טז
נחש	נָחַשׁ	במדבר כג, כג	[קלע]	קָלְעִים	שמות כז, יד
נכר	וַיִּתְנַכֵּר	בראשית מב, ז	קם	קָמְתוּ	שמות לז, כה
נס	[מָנַס]ת	ויקרא כו, לו	קן	וּמְקַנֵּת	בראשית יז, יג
סך (1)	וַיִּנְסֹף	שמות ל, ט	קצע	לְמַקְצֶעֶת	שמות לו, כח
סך (2)	וַהֲמָסְפָה	במדבר ג, לא	קר	יָקְרָה	במדבר כג, ג
סך (3)	[וַיִּנְסְבִיחֶם?]	במדבר כט, כז	קדש	הַקְּדָשִׁים	שמות לו, כ
סע	יָסְעוּ	במדבר ב, ט	קש (1)	מִקְשָׁה	שמות לז, ז
סף (1)	וּמְסַפּוֹא	בראשית כד, לב	קש (2)	קִשָּׁה	דברים ט, ו
סף (2)	[וַיִּסְפֹּף]	ויקרא כז, טו	רא	[הַמּוֹרָא]	דברים לד, יב
סף (3)	תָּאָסַף	דברים כה, לח	רגל	מְרַגְלִים	בראשית מב, ט
ספן	וַיִּסְפְּנוּ	דברים לג, יט	רצח	וַרְצִחוּ	דברים כב, כו
ספר (1)	[וַיִּסְפְּרוּ]	בראשית לז, י	רר!	אָרוּר	דברים כז, טו
ספר (2)	בְּמִסְפָּר	ויקרא כה, ג	[שאר]	[שָׂאֵר]	ויקרא יח, ו
עד (1)	וַיִּנְוְדְעוּתִי	שמות כה, כב	שב	יִשְׁבִּי	בראשית לו, כ
עד (2)	הַנְּעוּדִים	במדבר טז, יא	שב	שִׁיבָה	ויקרא יט, לב
עם	לְעַמָּת	שמות כה, כז	שבע	שִׁבְעַ	בראשית יא, כא
ען	תְּעַנֶּה	ויקרא כג, כט	שד	וַשְׂדָּתָהּ	דברים כז, ב
עץ	עֲצֵי	שמות כו, כו	שך	תְּשִׁיבָה, וְנִשְׂךָ	דברים כג, כ
עצר	נִעְצָרָה	במדבר יז, טו	של	יִשָּׁל	דברים כח, מ
ער (1)	[וַעֲרֹת]	בראשית ט, כג	שלך	וַיִּשְׁלַכְם	דברים כט, כז
ער (2)	וְעָרַת	שמות כה, ה	שעל	בְּמַשְׁעוֹל	במדבר כב, כד
[ער] (3)	עָרַת	ויקרא יח, ז	שק (1)	יִשְׁקָה	במדבר ה, כו
ערך	עָרְכָהּ	ויקרא כז, ד	שק (2)	וַהֲשִׁקִּיתָ	במדבר כ, ח
ערף	עָרְףָהּ	דברים ט, ו	שק (3)	הַשִּׁקִּים	דברים כה, לה
פא	הִפָּאת	שמות לז, יג	שקד	מְשַׁקְדִים	שמות כה, לג
פן	לְפָנַי, וְלִפְנֵי	במדבר ח, יג	שרד	הַשָּׂרָד	שמות לט, מא
פעם	פַּעַמְתִּי	שמות לז, ג	שת	מִשְׁתָּאָה	בראשית כד, כא
פרע	פָּרְעָה	שמות לב, כה	תן (1)	[וַיִּתֵּן]	בראשית ל, ו
[פרש]	לְפָרֵשׁ	ויקרא כד, יב	תן (2)	נָתַנָּם	במדבר ג, ט
פשט	וַהֲפָשֵׁט	במדבר כ, כו	תש	וַיִּתְשֵׁם	דברים כט, כז